МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Криворізький фаховий коледж
Державного некомерційного підприємства
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»

КОНСПЕКТ
лекцій з навчальної дисципліни
«Політологія»
(назва навчальної дисципліни)

для спеціальності
D3 Менеджмент
(код та назва спеціальності)

Склав: викладач, к.пед.н. Висоцька Л.В.
(прізвище та ініціали)

Конспект обговорений
на циклової комісії
соціально-гуманітарних дисциплін та захисту України
(назва циклової комісії)

Протокол №12 від «25» 08 2026 р.
Голова циклової комісії
_____ Коваленко О.Ф.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Кривий Ріг
2026

РОЗДІЛ №1 «ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ ПОЛІТОЛОГІЇ»

Лекція 1.1. Вступ. предмет і функції політології

План лекції

1 Політика як суспільне явище

2 Становлення політології як науки і навчальної дисципліни. Її предмет і взаємозв'язок з іншими науками

3 Категорії і функції політології. Прикладна політологія

4 Методи політологічного дослідження

Зміст лекції

В основі всіх процесів, що відбуваються в суспільстві, можна виявити політику, хоча не все в людських відносинах можна звести до політики. У наш час немає людини, яка могла б сказати, що вона перебуває поза радіусом дії політики. Навіть якщо людина вважає себе аполітичною, вона змушена визнавати й одночасно поважати рішення політичної влади. Знання політики відповідає інтересам кожної людини, яка прагне зрозуміти своє місце й роль у суспільстві, повніше задовольнити свої потреби в співтоваристві з іншими людьми, впливати на вибір цілей і засобів їхньої реалізації в державі.

Люди усвідомлюють політику двома шляхами: через повсякденні погляди, одержувані в повсякденному практичному досвіді, і через наукове знання, що є результатом дослідницької діяльності. Повсякденні несистематизовані уявлення про політику існували протягом багатьох віків. У тій або іншій формі вони властиві кожній людині. Відбиваючи переважно практичну сторону політичних явищ, повсякденні знання можуть бути істинними або помилковими. У цілому ж вони не відбивають дійсність глибоко й всебічно й тому не можуть служити надійним орієнтиром людини у світі політики. Все це покликана систематизувати політична наука і її вивчення.

1 Політика як суспільне явище

Політологія – наука про політику. Для розуміння предмета політології потрібно з'ясувати суть поняття "політика". Слово "політика" походить від давньогрецького "polis" (місто-держава) та його похідних: "politike" (мистецтво управляти державою), "polites" (громадянин), "politicas" (державний діяч) та ін. Аналізуючи ці терміни приходимо до висновку, що поняття політики охоплює надзвичайно широкий спектр суспільної діяльності, спрямованої на здобуття, використання, підтримку або повалення державної влади. Як сфера суспільного життя політика включає відносини між суб'єктами, власне управлінську і організаційну діяльність, поведінку людей, їх соціально-політичні інтереси, потреби, мотиви і традиції функціонування політичних інститутів та організацій, політичні ідеї та погляди.

Суб'єкти політики – це особи і соціуми, а також створені ними установи і організації, які беруть активну, свідому участь в політичному процесі.

Об'єктами політики є всі явища політичного та суспільного життя – елементи політичної, економічної, правової і культурно-духовної підсистем суспільства, а також соціуми і окремі особи, на які спрямована діяльність суб'єктів політики.

Політика має складну будову. У науковій літературі виділяють різні аспекти й складові частини політики. Одне з найбільш широко розповсюджених розподілів політики – розмежування в ній форми, змісту й процесу (відносин).

Форма політики – це її організаційна структура (держава, партії й т.д.), а також норми, закони, що забезпечують її стійкість, стабільність і що дозволяють регулювати політичне поводження людей.

Зміст політики виражається в її цілях і цінностях, у мотивах і механізмах прийняття політичних рішень, у проблемах, які вона вирішує.

У політичному процесі знаходить висвітлення складний конфліктний характер політичної діяльності, прояв і здійснення відносин різних соціальних груп, організацій й індивідів.

Форма, зміст і процес не вичерпують будову політики. У якості її самостійних елементів

можна виділити:

1) політичну свідомість, що включає внутрішній світ, менталітет, ціннісні орієнтації й установки індивідів, а також політичні погляди й теорії;

2) нормативні ідеї: програми й виборчі платформи політичних партій, цільові настанови груп інтересів, політико-правові норми;

3) інститути влади й боротьби за неї;

4) відносини володарювання – панування й підпорядкування, а також політичного суперництва, боротьби.

Політика може здійснюватися на декількох рівнях: будівництво й експлуатація лікарень, шкіл, суспільний транспорт і т.п.).

1. Нижчий рівень включає рішення місцевих проблем (житлові умови,

2. Локальний рівень вимагає державного втручання. Це політика на рівні регіону. Її здійснюють великі групи, зацікавлені в розвитку свого регіону.

3. Національний рівень, або його ще називають макрорівень, характеризує політику на державному рівні: це публічна примусова влада, особливості її устрою й функціонування.

4. Міжнародний рівень, або мегауровень відноситься до діяльності міжнародних організацій: ООН, ЄС, НАТО й ін.

Роль політики як особливої сфери громадського життя обумовлена її властивостями:

• універсальністю, всеохоплюючим характером, здатністю впливати на практично будь-які сторони життя, елементи суспільства, відносини, події;

• включенністтю, або проникаючою здатністю, тобто можливістю безмежного проникнення, як наслідок,

• атрибутивністю – здатністю сполучатися з неполітичними суспільними явищами й сферами

Границі політики в суспільстві є, але вони завжди рухливі. Протягом людської історії вони то розширювалися, (причому настільки, що іноді політика охоплювала все суспільство), то звужувалися.

Майже будь-яка суспільна проблема може стати політичною в тому випадку, якщо, на думку політичних лідерів вона зачіпає інтереси всього суспільства й вимагає обов'язкових для всіх громадян рішень. Вона поширюється на багато економічних, культурних й інших суспільних явищ, причому інколи, здавалося б, навіть на сугубо особисті інтимні області. Так, наприклад, на початку 90-х років XX ст. у Польщі, ФРН і деяких інших країнах гострі політичні дискусії й протистояння між різними суспільно-політичними рухами викликало питання із приводу заборони абортів.

Політика багато в чому залежить від конкретних історичних умов, пануючої в суспільстві ідеології, моральних і релігійних норм, рівня розвитку самої людини, її світосприйняття та культури.

2 Становлення політології як науки і навчальної дисципліни. Її предмет і взаємозв'язок з іншими науками

Політична наука як самостійна галузь знань виникає на рубежі Середньовіччя й Нового часу, коли мислителі почали роз'ясняти політичні процеси за допомогою наукових, а не релігійно-міфологічних аргументів. Основи наукової політичної теорії заклали Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є й ін. Класиками політичної теорії стали такі дослідники новітнього часу, як М. Вебер, Р. Міхельс, М. Дюверже, Р. Дарендорф та ін.

Політологія як самостійна наукова дисципліна почала формуватися в другій половині XIX ст. В 1857 р. Ф. Лейбер починає читати курс політології в Колумбійському коледжі, в 1880 р. у цьому ж коледжі створюється перша школа політичної науки, що поклало початок активному формуванню в США системи політологічних навчальних і наукових закладів. А в 1903 р. була створена Американська асоціація політичних наук, у тому ж році почав видаватися політичний журнал.

У Франції викладання «політичних і моральних наук» було започатковано ще в часи Великої французької революції. Нині більшість французьких провінцій мають інститути політичних наук.

У Великобританії з 1885 р. функціонує Лондонська школа економічних і політичних наук, де відбувається підготовка працівників органів державної влади та управлінців різних рівнів.

В 1896 м італійський політолог і соціолог Г. Моска опублікував книгу «Елементи політичної науки», що дає підстави говорити про розширення політичної науки в Європі, починаючи з кінця XIX ст.

Завершився процес становлення політології як самостійної науки й навчальної дисципліни в 1948 р. У цьому ж році під егідою ЮНЕСКО була створена Міжнародна асоціація політичної науки. На проведеному нею Міжнародному конгресі з питань політичної науки (Париж, 1948 р.) був визначений зміст цієї науки й рекомендовано включити курс політології до вивчення в системі вищої освіти як загальнообов'язкової дисципліни. Були вироблені визначення й співвідношення основних складових частин політичної науки:

1) політичної теорії;

2) політичних інститутів;

3) партій, груп і суспільної думки;

4) міжнародних відносин.

У СРСР політологія тривалий час розглядалася як буржуазна теорія, лженаука й тому перебувала в зародковому стані. Окремі політологічні проблеми розглядалися в рамках історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії КПРС, інших суспільних наук. При цьому їхнє вивчення носило догматичний, однобокий характер. Політологію, як новий навчальний курс, починають викладати у всіх вищих навчальних закладах України тільки після розпаду СРСР.

Як самостійна наука політологія має свій об'єкт і специфічний предмет пізнання.

Об'єктом політології виступає сфера політичних відносин у суспільстві.

Сфера політичних відносин набагато ширше того, що можна було б назвати чистою політикою. Вона охоплює процеси функціонування й розвитку влади, включення мас у політику, економічні, соціальні й духовні інтереси суспільства. Політична сфера являє собою взаємодію в політичному процесі великих і малих соціальних груп, об'єднань громадян, окремих індивідів. Політична сфера включає й соціально-політичні інститути, і організації, за допомогою яких здійснюється взаємодія між окремими суб'єктами політики.

Предметом політології є закономірності формування й розвитку політичної влади, форми й методи її функціонування й використання в державно організованому суспільстві.

Своєрідність політології полягає в тім, що всі соціальні явища й процеси вона розглядає співвідносно з політичною владою. Без влади не може бути політики, оскільки саме влада виступає засобом її реалізації. Категорія «політична влада» універсальна й охоплює всі політичні явища. Наприклад, проблеми реформи політичної системи, які дуже гостро обговорюються в нашій державі. З погляду правової науки вони являють собою суперечку про зміст правових норм, з погляду політології – це теоретичне відбиття боротьби різних соціальних сил за володіння економічною й політичною владою в суспільстві.

Таким чином, політологія – це система знань про політику, політичну владу, політичні відносини й процеси, про організацію політичного життя суспільства.

Політологія виникла й розвивається у взаємодії з багатьма науками, що досліджують окремі сторони політики як суспільного явища.

Власні підходи до вивчення різних аспектів політики мають історія й географія, право й соціологія, філософія й економіка, психологія й кібернетика й ряд інших наук. Кожна з них має своїм предметом дослідження того або іншого аспекту сфери політичних відносин, починаючи від методологічних і кінчаючи конкретно-прикладними питаннями.

Історія вивчає реальні суспільно-політичні процеси, різні точки зору на ці процеси. Тим самим дозволяє з'ясовувати й пояснювати причини політичних процесів, що відбуваються.

Філософія створює загальну картину світу, з'ясовує місце людини і її діяльності в цьому світі, дає загальні поняття про принципи й умови пізнання, займається розробкою теоретичних концепцій взагалі, політичних – зокрема.

Економічна теорія розглядає економічні процеси як основу політичної сфери, що дає можливість зрозуміти природу політичних відносин.

Право окреслює загальні рамки діяльності всіх державних структур, а також інших організацій, громадян й їхніх об'єднань, тобто рамки формування явищ, важливих для політики.

Соціологія дає політології інформацію про функціонування суспільства як системи, про взаємодію різних соціальних груп в аспекті політичних відносин. Особливо коштовними для політології є методологічні розробки соціології щодо проведення емпіричних досліджень (анкетування, контент-аналіза, експертних опитувань і т.п.).

Тісно пов'язана політологія із психологією. Аналізуючи діяльність людини в політичній сфері, політолог використовує поняття, розроблені психологічною наукою: «потреби», «інтереси», «ідеали» й ін.

У своїх дослідженнях політологія опирається також на дані політичної географії й політичної антропології, використовує матеріали політичної глобалістики.

В останнє десятиліття з'явився цілий ряд спеціальних політологічних дисциплін: політичне моделювання, політична іміджіологія, політичний маркетинг й ін. Такі науки як кібернетика, логіка, статистика, теорія систем дають політології форму, кількісні виміри, конструкції подачі наукових повідомлень із погляду абстрактних тлумачень політичних явищ і процесів.

3 Категорії й функції політології. Прикладна політологія

Як і всяка наукова дисципліна, що має предмет дослідження, політологія має свою систему категорій, тобто вузлових понять, за допомогою яких розкривається предмет науки.

Специфікою політологічного категорійного апарата є те, що будучи сформованим пізніше, ніж апарати інших суспільствознавчих наук, він запозичив багато категорій з історичних, філософських, правових, соціологічного словників. Чимало термінів політологія почерпнула з області природничих наук: кібернетики, біології, теоретичної математики й ін. Система політологічних категорій перебуває в розвитку, вона постійно збагачується й на міжнародному, і на вітчизняному рівнях. Проте вже встоялися, увійшли в широку практику деякі елементарні поняття. Вони-то й будуть розкриватися й тлумачитися в наступних темах.

До числа найважливіших категорій політології відносяться: політика, політична влада, політична система суспільства, політичний режим, громадянське суспільство, політичні партії, політична культура, політична еліта, політичне лідерство й ін.

Політологічні поняття й оцінки, вплив політології на життя сучасного суспільства стають усе більше розповсюдженими й істотними. Це свідчить про наявність різноманітних зв'язків політології із суспільством, про виконання нею ряду важливих функцій. Виділимо найбільш очевидні.

Теоретико-пізнавальна функція пов'язана з виявленням, вивченням, розумінням різних тенденцій. труднощів, протиріч політичних процесів, з оцінкою політичних подій, що відбулися.

Методологічна функція політичної науки, припускає, що розуміння загальних закономірностей політичного життя суспільства допоможе іншим соціальним наукам у вирішенні їхніх специфічних завдань.

Аналітична функція політології, як й інших суспільних наук, спрямована на збагнення суті політичних процесів, явищ, їхню всебічну оцінку.

Регулятивна функція полягає в тім, що політологія сприяє виробленню правильних орієнтирів у бурхливих політичних потоках, забезпечує вплив людей й організацій на політичний процес, їхню участь у політичних подіях.

Суть прогностичної функції в тім, що знання світових тенденцій політичного розвитку і їхнє співвіднесення з існуючими в суспільстві групами інтересів дозволяє завчасно визначити ефективність передбачуваних політичних рішень. Наявність попередньої експертизи допомагає застрахувати суспільство від негативних наслідків і неефективних дій.

Наукове прогнозування майбутнього здійснює спеціальна наука – футурологія. Характерною рисою футурології є те, що вона складає середньострокові прогнози (близько 50 років). Однак цей період занадто великий, щоб визнати вірогідним пряме прогнозування наслідків. На сучасному етапі особливо великого значення набуває короткострокове

прогнозування наслідків політичної поведінки суб'єктів у різних регіонах країни та політичних акцій, що проводяться ними.

Умовно політологію можна розділити на теоретичну й прикладну. Обидві складові нерозривно пов'язані між собою, доповнюють і збагачують один одного.

Теоретична політологія ставить своїм завданням отримання нового знання, пояснення і розуміння політичної реальності, розробку нових концептуальних моделей реальності.

Прикладна політологія – це галузь політичної науки, що досліджує конкретні політичні ситуації з метою одержання для зацікавлених осіб й організацій певної інформації, розробки для них політичних прогнозів, практичних порад і рекомендацій.

Специфіка прикладної політології яскраво проявляється в її цілях і кінцевому продукті. Теоретична політологія ставить метою одержання нових загальних абстрактних знань, досить універсальних, або знань, що характеризують цілі типи явищ. Прикладна політологія прагне розробити в основному короткострокові прогнози передбачуваних подій, дати конкретні рекомендації певним учасникам політичного процесу.

Прикладними політологічними дослідженнями займаються, як правило, професійні аналітики, експерти, іміджмейкери (фахівці зі створення в уяві громадян, особливо виборців, позитивного образа політика), радники політичних діячів й інших особистостей, що мають відношення до реальної політики.

Прикладні дослідження звичайно здійснюються за замовленням державних органів, партій, інших організацій, кандидатів на виборні пости й т.д. Такі дослідження досить широко використовуються при підготовці урядових рішень, а також при проведенні виборчих кампаній. Прикладна політологія розробляє технології керування виборчими кампаніями, процесами створення політичних партій й об'єднань, використання можливостей засобів масової інформації в досягненні тих або інших політичних цілей.

4 Методи політологічного дослідження

Діяльність людей у будь-якій її формі (наукова, практична й т.д.) визначається цілим рядом факторів. Кінцевий її результат залежить не тільки від того, хто діє (суб'єкт) або на що вона спрямована (об'єкт), але й від того, як відбувається даний процес, які способи, прийоми, засоби при цьому застосовуються.

Методи дослідження – це прийоми й способи досягнення певних результатів у практичній і пізнавальній діяльності.

Залежно від конкретної мети дослідження політологія вибирає різні прийоми й способи аналізу, яких досить багато. Умовно методи, використовувані при вивченні політичних явищ і процесів, можна розділити на загальнотеоретичні й конкретно-емпіричні.

В реальних дослідженнях всі методи взаємно переплітаються, доповнюючи один одного.

До групи загальнотеоретичних методів відносяться інституціональний, історичний, системний, порівняльний, психологічний, біхевіористський й ін.

Інституціональний метод орієнтований на вивчення взаємодії політичних інститутів: держави, її органів, політичних партій й інших громадських організацій. Аналіз будується, виходячи зі сформованих і суспільно вкорінених політичних форм і формальних правил прийняття рішень.

Історичний метод заснований на вивченні політичних явищ у їхньому розвитку. Достоїнство історичного методу полягає насамперед у тім, що він дає можливість вивчати політичні процеси в контексті тієї історичної обстановки, у якій вони виникають і розвиваються. Також цей метод дозволяє аналізувати неодноразово повторювані в історії явища (наприклад, війни й революції).

Використовуючи історичний метод, дослідники мають можливість узагальнювати сучасний історичний досвід розвитку політичних систем. Аналіз різних етапів у русі політичних процесів дозволяє виявити закономірності в їхньому розвитку.

Важливість застосування в політичному аналізі історичного методу у великій мірі обумовлена потребами політичної практики. Своєчасне й правильне його застосування дозволяє уникнути проявів волюнтаризму й суб'єктивізму в політиці.

Порівняльний метод. Для того щоб зрозуміти істинну сутність світу політичного,

необхідно вивчати різні форми його прояву в різних країнах і регіонах, соціально-економічних, суспільно-історичних ситуаціях, у різних націй і народів і т.д. У цьому контексті як об'єкти порівняльного аналізу можуть виступати не тільки політична система у всій цілісності, її форми, типи й різновиди, але і її конкретні складові. А це державні структури, законодавчі органи, партії й партійні системи, виборчі системи, механізми політичної соціалізації й т.д. Сучасні порівняльні політичні дослідження охоплюють десятки, а то й сотні порівнюваних об'єктів, проводяться з використанням як якісних підходів, так і новітніх математичних і кібернетичних засобів збору й обробки інформації.

Існує кілька різновидів порівняльних досліджень: кросснаціональні порівняння орієнтовані на зіставлення держав один з другою; порівняно орієнтований опис окремих випадків; бінарний аналіз, заснований на порівнянні двох (найчастіше схожих країн); кросскультурні й кроссінституційні порівняння, націлені відповідно на зіставлення національних культур й інститутів.

Системний метод акцентує увагу на цілісності політики й характері її взаємин із зовнішнім середовищем. Найбільш широке застосування системний метод знаходить при дослідженні складних об'єктів, що розвиваються, – багаторівневих, як правило, таких що самоорганізуються. До них, зокрема, і відносяться політичні системи, організації, інститути. При системному підході об'єкт розглядається як безліч елементів, взаємозв'язок яких обумовлює цілісні властивості цієї безлічі. Наприклад, серед політичних інститутів важливе місце належить державі. При її аналізі основний акцент робиться на виявленні різноманіття зв'язків і відносин, що мають місце як усередині держави (системи), так й у її взаєминах із зовнішнім оточенням (іншими політичними інститутами усередині країни, державами).

За допомогою системного методу вдається також чітко визначити місце політики в розвитку суспільства, її найважливіші функції, можливості при здійсненні перетворень.

Однак системний метод малоефективний при аналізі поведінки окремих особистостей у політиці (наприклад, ролі лідера), при розгляді конфліктів і дослідженні кризових ситуацій.

Психологічний метод орієнтований на вивчення суб'єктивних механізмів політичного поводження людей, їхніх індивідуальних якостей, рис характеру, а також на з'ясування типових механізмів психологічних мотивацій, ролі підсвідомих факторів у політичному житті.

Механізми підсвідомої мотивації досліджували багато вчених, але особлива роль у цьому напрямку належить З. Фрейду. На його думку, в основі дій людини лежать несвідомі потяги до насолоди сексуальної властивості (лібідо). Але вони вступають у протиріччя з розповсюдженими соціальними обмеженнями. Виникаючі на цьому ґрунті незадоволеність і внутрішні конфлікти приводять до сублімації (тобто перемиканню) енергії інстинктів у різні області життєдіяльності, у тому числі в соціально-політичну сферу.

У цілому психологізм відіграє значну роль у дослідженнях політичної сфери по ряду напрямків:

• вплив психологічних факторів на розробку й прийняття політичних рішень і на їхнє сприйняття громадянами;

• оптимізація образа влади або політичної системи;

• створення психологічних портретів лідерів;

• аналіз залежності політичної поведінки громадян від їхнього включення в соціальне середовище;

• дослідження психологічних характеристик різних соціальних груп (етносів, класів, груп інтересів, юрби, демографічних і т.п.) і ін.

Своєрідну революцію в політичній науці зробив біхевіористський метод. Біхевіоризм (з англ. "поводження") – у буквальному значенні наука про поведінку. Суть біхевіоризму полягає у вивченні політики за допомогою конкретного дослідження різноманітної поведінки окремих особистостей і груп. Вихідним положенням біхевіоризму є твердження про те, що поведінка людини є реакція на вплив зовнішнього середовища. Цю реакцію можна спостерігати й описати. Політика, стверджують біхевіористи, має особистісний вимір. Колективні, групові дії людей, так чи інакше, зводяться до поведінки конкретних особистостей, що є головним об'єктом політичного дослідження. Біхевіоризм відкидає політичні інститути як об'єкт дослідження й визнає такими поведінку індивідів у політичних ситуаціях.

Біхевіоризм зіграв значну роль у становленні й розвитку порівняльної й прикладної політології. Саме в рамках біхевіоризму одержали всебічний розвиток конкретно-емпіричні методи, використовувані політичною наукою.

До групи конкретно-емпіричних методів відносяться: опитування населення, аналіз статистичного матеріалу, вивчення документів, ігрові методи, математичне моделювання, вивчення фольклору (частівок, анекдотів і т.п.) і ін.

Опитування населення, які проводяться як у формі анкетування, так й інтерв'ювання, дають багатий фактичний матеріал для виявлення різного роду закономірностей. А їхній ретельний аналіз дає можливість робити політичні прогнози.

Аналіз статистичних матеріалів дозволяє одержувати досить надійні результати при виявленні тенденцій розвитку політичних процесів.

Вивчення документів включає аналіз офіційних матеріалів: програм партій, стенограм засідань уряду й парламентів, різного роду звітів, а також щоденників, мемуарів. Значний інтерес можуть представляти кіно-фотодокументи, плакати.

Застосування ігрових методів дає можливість зімітувати розвиток того або іншого політичного явища (переговори, конфлікт і т.п.). Це дозволяє дослідникам розкрити внутрішні механізми досліджуваного явища, видати рекомендації для прийняття рішень.

Метод математичного моделювання складається з дослідження політичних процесів й явищ шляхом розробки й вивчення моделей. Наприклад, по призначенню виділяють вимірювальні, описові, пояснювальні й передбачувані моделі.

Сьогодні, у зв'язку з удосконалюванням ЕОМ і програмних технологій, моделювання політичних макро- і мікропроцесів стало одним з першорядних напрямків у розвитку методології політичної науки.

Вивчення фольклору: анекдотів, частівок, поговірок і т. п. дає змогу одержати унікальний матеріал для політичних досліджень, допомагає зрозуміти відношення широких верств населення до тих чи інших політичних діячів, до прийнятих політичних рішень.

Роль політології особливо зростає в умовах реформуючого суспільства, коли доводиться вносити серйозні зміни в структуру політичної системи, у зміст політичного процесу й характеру влади. Політологія допомагає вирішувати виникаючі на цьому шляху проблеми, регулювати суспільну свідомість і контролювати політичне поводження різних груп людей.

Особливе значення політологія має для конкретної людини в суспільстві, яке тільки створює демократичні засади життя. Політологія збагачує особистість політичним досвідом, формує свідомого та самостійного суб'єкта історичного процесу.

Питання для самоперевірки:

1. Яка структура політики? Охарактеризуйте її основні елементи.
2. Що вивчає політологія?
3. Проаналізуйте зв'язок політології з тими науками, які ви вивчаєте в своєму вузі.
4. Визначте головні категорії політології.
5. Які з функцій політології, на Ваш погляд, є найважливішими для су-часного українського суспільства і чому?
6. Які методи дослідження використовує політологія?
7. Яка роль політології у Вашій професійній підготовці?

Лекція 1.2-1.3. Зародження науки про політику та основні етапи розвитку світової політичної думки

План лекції

1 Політична думка Стародавнього Сходу
2 Політичні вчення античності
3 Основні риси політичної думки епохи Середньовіччя
4 Політична думка епохи Відродження
5 Політичні ідеї Нового часу
6 Політичні теорії Х1Х – початку ХХ ст..
7 Розвиток зарубіжної політології у ХХ ст.

Зміст лекції

Політологія, як і всяка інша наука, має свою історію виникнення, становлення й розвитку. Елементи політичного наукового знання довгий час складалися й розвивалися в рамках загальних філософських теорій.

Варто мати на увазі, що ідеї й погляди мислителів, виражені в теоретичній формі, є частиною політичної свідомості даної епохи. Їхні особливості пов'язані з усією системою соціокультурних й економічних факторів, у яких жив і творив той або інший мислитель. Але разом з тим, багато які із цих ідей мають неминуще значення. Вони заклали фундамент сучасної політичної науки й практики. Без вивчення історії політичної думки неможливий аналіз сучасних політичних явищ і процесів.

1 Політична думка Стародавнього Сходу

Політична думка зародилася в далекій давнині в країнах Стародавнього Сходу (Єгипет, Вавилонія, Індія, Китай, Персія). Чільне місце в політичній свідомості займали міфи про божественне походження громадських порядків. Подання міфології про земні порядки й у цілому досвід такого підходу до організації громадського життя людей вплинули на наступну політичну думку. В VIII-VI ст. до н.е. почався відхід від релігійно-міфологічних уявлень до раціоналістичного трактування соціально-політичних явищ. Політичні погляди набувають певну філолофсько-етичну спрямованість.

Власне політичні теорії виникають в VI-IV ст. до н.е. у рамках китайської суспільної думки, а у витоків стояли відомі китайські філософи Лао-цзи (579–499 р. до н.е.), Конфуцій (551–479 р. до н.е.), Мо-цзи (480–400 р. до н.е.).

Фундаментальну роль у всій історії етичної й політичної думки Китаю зіграло вчення Конфуція. Його погляди викладені в книзі “Лунь юй” (“Бесіди та висловлювання”), складеної його учнями. Конфуцій розвив патріархально-патерналістську концепцію держави. Держава трактується їм як велика родина. Влада імператора (“сина неба”) уподібнюється владі батька, а відносини правлячих і підданих – сімейним відносинам, де молодші залежать від старших.

Будучи прихильником ненасильницьких методів правління, Конфуцій призивав правителів, чиновників і підданих будувати свої взаємини на засадах чесноти. Основна чеснота підданих складається, згідно з Конфуцієм, у відданості уряду, у слухняності й шанобливості до всіх “старших”. Політична етика Конфуція в цілому спрямована на досягнення внутрішнього миру між верхами й низами суспільства й стабілізації правління.

Конфуціанство (а з IV ст. н.е. – неоконфуціанство) було пануючою ідеологією не тільки в Китаї, воно одержало поширення в Японії, Кореї, В'єтнамі й інших країнах.

З V – IV ст.. до н.е. у Китаї відома ще одна політико-філософська школа – даосизм, основоположником якої був Лао-цзи. В основі цього вчення лежить поняття "дао", що за китайськими віруваннями, означало правильний життєвий шлях людини чи народу, зумовлений велінням неба. За сутністю "дао" є уособленням справедливості, всебічного порядку й доброзичливості. Якщо відносини в державі будуються згідно з приписами "дао", там панують справедливість і порядок, а значить добробут і щасливе життя; якщо ж ці приписи не виконуються, то в суспільстві виникають нерівність, насилля, та інші вади.

Китайський мислитель Мо-цзи виступав із ідеями виборності прави-теля, соціальної

рівності людей. Він критикував соціальну несправедли-вість, засуджував аристократизм і закликав до проведення реформ на ко-ристь народу. Він вважав, що здійснення реформ передбачає не тільки використання звичаїв, а й запровадження законів.

2 Політичні вчення античності

Політична думка Древньої Греції розвивалася в принципово інших умовах, порівняно зі Сходом. Тут політичні ідеї знайшли форму теорій із властивими їм ознаками цілісності, системності. Цьому сприяв ряд обста-вин. Суспільний розподіл праці обумовив ріст не тільки її продуктивності: класовий розподіл суспільства на рабів і рабовласників сприяв звільненню певного прошарку людей від господарської діяльності, надав їм можливість займатися винятково розумовою працею, створенням теорій суспільного устрою. Активний розвиток політичних теорій був затребуваний самим способом організації громадського життя. Такою унікальною формою виступав поліс – місто-держава з нечисленним населенням і прилягаючої до міста сільською місцевістю. У полісі заняття політикою було правом й обов'язком всіх вільних громадян, які у формі голосування в народних зборах брали участь у вирішенні державних справ. У полісах ішла постійна боротьба між рабами й рабовласниками, а також усередині панівного класу за владу. Ця боротьба знайшла відбиття в боротьбі різних течій філософської й політичної думки Древньої Греції.

Вищим досягненням грецької політичної думки є політична філософія Платона й політична наука Аристотеля.

Платон (427–347 р. до н.е.) – один з найбільших мислителів не тільки античності, але й всієї історії філософії й політичних вчень. Погляди Платона змінювалися протягом його довгого творчого шляху. Він одним з перших дав систематичний виклад своїх політичних ідей у діалогах “Держава”, “Політик” й “Закони”. Платон був об'єктивним ідеалістом. Суспільство він розумів як відбиття вічних ідей, що існують незалежно від дійсності. Найбільш важливою й безпосередньою формою існування суспільства Платон вважав державу. Філософ прагнув намалювати картину ідеального суспільства й держави.

Так, в “Державі” його ідеальне суспільство складається із трьох ста-нів: правителів - філософів, воїнів-стражів, а також ремісників і землеробів. Ієрархія станів заснована на їхній відповідності трьом початкам людської душі – розумному, хороброму й діловому. Кожен стан зайнятий своєю справою: філософи-мудреці здійснюють справедливе правління, оскільки тільки їм доступно істинне знання; стражі захищають суспільство; ремісники й землероби створюють матеріальні засоби життя. Для закріплення соціальної ієрархії філософ використовує міф про домішування Богом до кожного стану певного металу: правителям – золота, воїнам – срібла, виробникам – міді й заліза. Справедливість, як принцип досконалої держави, полягає в тому, що кожен стан займається своєю справою і має своє особливе становище у суспільній ієрархії.

Друга риса ідеальної держави – аристократичне правління, при якому правлять тільки розумні люди. Здатність засвоїти мудрість, яка передається нащадкам шляхом підбору батьків і довгого навчання "мистецтву політики", присутня філософам. Єдність держави може підірвати егоїзм окремих людей. Платон бачив вирішення цієї проблеми в обмеженні споживання тільки найнеобхіднішим і в скасуванні будь-якої власності та сім'ї для станів правителів, воїнів.

Держава залишається ідеальною доти, доки кожен стан займається своєю справою. Однак псування характеру правителів та підлеглих, необ-ґрунтовані претензії інших станів (тих, хто не володіє мудрістю) на владу призводять до розкладу ідеальної держави і до поступової її заміни більш низькими державними формами. Ідеальна держава, реалізована у формі монархії (царської влади) або у формі аристократії (правління філософів), вироджується в тимократію (владу воїнів), потім в олігархію (владу не багатьох, яку Платон розуміє як плутократію – панував багатих). Надмірна майнова нерівність викликає невдоволення народу, що призводить до утвердження демократії, яка потім змінюється найгіршою формою держави – тиранією. Тиранія – найгірший вид державного устрою, де панують беззаконня, свавілля, насильство. Колообіг державних форм завершується поверненням в ідеальний стан.

Сам Платон не розкриває механізму облагородження тиранії. Демократію він також розглядає як недосконалу форму держави, що, ймовірно, було продиктовано неприйняттям

грецьким мислителем її практичного втілення в афінському полісі: рішення народу не завжди були мудрими, демократичними процедурами часто користувалися авантюристи для приходу до влади. Аргументуючи своє ставлення до демократії, філософ виказує проникливу думку про небезпеку надмірної свободи, тому що з крайньої свободи може народитися найжорстокіше рабство. Історія знає приклади, що підтверджують цей прогноз.

Подальший розвиток і поглиблення античної політичної думки після Платона пов'язане з ім'ям його учня й критика Аристотеля (384–322 р. до н.е.), якому належать крилаті слова: “Платон мені друг, але більший друг – істина”. Аристотель – один із самих універсальних мислителів в історії. На жаль, багато з його творів загублені. Політична тематика докладно висвітлюється в таких збережених його роботах, як “Політика”, “Афінська політика”, “Етика”.

Держава, за Аристотелем, виникла природним шляхом для задоволення життєвих потреб громадян, але мета її існування – досягнення блага людей. Аристотель першим назвав людину "істотою політичною", тобто такою, що може жити лише в державі. На його думку, "природа вселила в людину прагнення до державного об'єднання".

Аристотель проводить класифікацію існуючих форм державного правління на правильні й неправильні . В основі цієї класифікації лежить принцип: чи служить дана форма правління досягненню загальної користі чи особистому благу правителів. Правильною він вважає таку форму державного устрою, при якій переслідується загальне добро, незалежно від того, чи править один, деякі або багато хто. Неправильна – така форма, при якій переслідуються приватні цілі. Між цими двома групами він установлює певний взаємозв'язок. Неправильні форми виступають як відхилення від правильних. У першу групу входять монархія, аристократія й політія. Відхилення від монархії – тиранія, від аристократії – олігархія, від політії – демократія.

3 Основні риси політичної думки епохи Середньовіччя

Епоха Середньовіччя припадає на V – XV ст. В цей час політичне знання приймає яскраво виражену релігійно-етичну форму. У середньовічному світогляді панує уявлення про визначальну роль Бога в природі, суспільному й особистому житті. Влада осмислюється як здійснення божого промислу. Покора державній владі – одна з вимог християнської моралі. В основі цієї вимоги лежить завіт Ісуса Христа: “Віддайте кесареві Кесареве, а Богові боже”.

Найбільш розвинену концепцію середньовічного відношення до політики сформулював один із самих великих й авторитетних мислителів християнства – єпископ Августин Аврелій (354–430 р.) у своєму знаменитому трактаті “Про град Божий".

Держава розглядається Августином як частина універсального порядку, творцем і правителем якого є Бог. Тому всі государі повинні служити своєю владою як Богові, так і людині. Адже держава – це велика кількість людей, об'єднаних суспільними зв'язками. Держава, що ставить свою метою задоволення тільки земних благ, позбавлена правди, є панування сили. З тих пір як держава містить у собі диявольську волю, вона стає суспільним тираном. Тільки держава Божа має щиру правду, і в ній здійснюється загальне прагнення до єдності й вічного миру.

Форми правління розрізняються Августином залежно від тих обов'язків, які покладаються на верховну владу. Головними серед них він вважає моральні й релігійні обов'язки, зокрема, повагу до Бога й повагу до людини. Якщо в державі зберігаються справедливість і повага до релігії, то всі форми правління, так само як авторитет і повноваження влади, стають гідними того, щоб їм підкорятися.

Основна риса соціально-політичних поглядів Августина – обґрунту-вання та виправдання нерівності у суспільстві. Багатство одних і бідність інших він пояснював зіпсованістю природи людини внаслідок гріхопадіння перших людей. Становище людини в суспільстві, за Августином, запрограмоване на небесах. Звідси – висновок про неправомірність революційних виступів народу проти устрою "гармонійної нерівності".

Інший видатний мислитель – Фома Аквінський (1225–1274 р.) – жив в період пізнього середньовіччя і був найбільш впливовим богословом у Західній Європі тієї доби. У 1323 році він був зачислений до лику святих римсько-католицької церкви, а його вчення було визнано згодом офіційною ідеологією католицизму.

Згідно поглядам Ф. Аквінського, державна влада походить від Бога й тому повинна бути підлегла духовній. Це положення було пов'язано із прагненням середньовічних теологів обґрунтувати верховенство духовної (церковної) влади над світською. Незважаючи на божественну природу державної влади, її надбання й використання, вважав Фома Аквінський, залежить від людей. Отже, сутність влади божественна, але форми її реалізації визначаються самими людьми. Збурювання народу проти влади монарха визнавалося смертним гріхом, оскільки було рівносильне виступу проти Бога. Однак сама світська влада повинна додержуватися християнських заповідей і не гнітити свій народ. У противному випадку Фома Аквінський визнавав правомірним повалення тирана.

Християнство намагалося удержати політику в підлеглому положенні як світський придаток релігії, нав'язувало теоретичне розуміння держави й влади як елементів божественної діяльності й підконтрольності.

4 Політична думка епохи Відродження

У соціально-економічному житті Західної Європи, починаючи з XIV ст.. в Італії й з XV ст. в інших країнах, відбувається цілий ряд змін, що знаменують початок тієї історичної епохи, яка одержала назву Відродження. Однією з головних рис епохи Відродження є відмова від переважної орієнтації всієї ідеологічної системи на надприродні, духовно-релігійні цінності й поворот убік земних природних потреб й інтересів людини.

У політичній думці епохи Відродження на місце релігійного, теокра-тичного пояснення політики, держави й права приходять світські концепції, у яких висувалися й відстоювалися вимоги незалежної від церкви держави, єдиної й централізованої державної влади.

Найбільш яскравим представником політичної думки епохи Відро-дження був Н. Макіавеллі (1469–1527 р.), якого вважають засновником політичної науки. Цей факт є визнанням його заслуг у розвитку політичної думки. У творах “Государ”, “Міркування про першу декаду Тіта Лівія”, "Історія Флоренції" Н. Макіавеллі викладає основні положення нового, раціоналістичного підходу до проблем політичної науки. Відповідно до них політика розглядалася як самостійна сфера діяльності, вільна від релігії, відносно автономна від інших областей життя суспільства. Влада у всіх її проявах є серцевиною політики, і, отже, становить головний предмет політичної науки, – затверджував Н. Макіавеллі.

Наукові принципи політичного мистецтва Н. Макіавеллі виводив на основі дослідження реальних якостей людської природи, розміщення й руху сил, що борються в суспільстві, інтересів і пристрастей. Завдання політичної науки Н. Макіавеллі бачить у тім, щоб пояснювати дійсне положення речей, ґрунтуючись на фактичному матеріалі, на історичному досвіді, а не віддаватися утопічним мріям, ілюзіям і додержуватися догм. Не пристосовувати дійсність під канонізовані схеми, а, навпаки, на основі пізнання реальної дійсності виводити відповідні політичні принципи й залежно від них творити політичну історію. У цьому полягає істинно прогресивний характер методології Н. Макіавеллі.

Н. Макіавеллі ввійшов в історію політології як мислитель, який роз-межував суспільство і державу. Він, власне, ввів у науку і сам термін "держава" (stato).

Держава в теорії Н. Макіавеллі означає політичний стан суспільства: відносини пануючих й підвладних, наявність відповідним чином улаштованої, організованої політичної влади, наявність юстиції, установ, законів. Він розглядає державу не як застиглу, нерухому структуру, а в розвитку, що постійно змінюється і залежить від співвідношення сил, що борються за владу.

При аналізі політичних форм Н. Макіавеллі звертається до всіляких факторів, що впливають на їхнє становлення й зміну: економічних, військових, територіальних, географічних, демографічних, етнічних. Особлива увагу він приділяє психологічним аспектам політики. Н. Макіавеллі вловив взаємозв'язок морального й психологічного стану суспільства з політичними формами й із цього погляду є одним з піонерів політичної психології.

В роботі “Государ” Н. Макіавеллі незвичайно яскраво малює образ володаря, що зневажає моральні канони й по трупах своїх рідних, близьких, друзів і підданих іде до вершин слави й могутності держави. Головним критерієм оцінки діяння правителя була могутність держави, задля досягнення якої можна використовувати будь-які методи і засоби. Таким

чином, про правила політичного мистецтва Н.Макіавеллі міркує не з погляду справедливості, моралі й т.п., а з позицій політичної мети, при досягненні якої моральні критерії є чимось другорядним і підлеглим і без коливань повинні бути відкинуті для успіху справи. Мета виправдує засоби.

З тих пір дії політиків, що зневажають нормами моралі, стали називатися "макіавеллізмом". Історичний досвід показує, що використання аморальних засобів для досягнення політичних цілей в остаточному підсумку приводило до знецінювання самої мети. Приклад прояву макіавеллізму – застосування в СРСР у часи сталінізму антигуманних, а часом і нелюдських засобів в ім'я досягнення прекрасних, власне кажучи, і змісту й ідеалів.

В цілому заслуги Н. Макіавеллі у розвитку політичної науки полягають у тому, що він:

• став розглядати політику як самостійну сферу діяльності, вільну від релігії, відносно автономну від інших областей життя суспільства;

• заклав основи політичної науки;

• увів в політичний лексикон поняття "держава" у сучасному його розумінні;

• явився засновником політичної психології;

• сформулював суперечливий, але вічний принцип "мета виправдовує засоби".

5 Політичні ідеї Нового часу

Політичні ідеї Нового часу (XVI-XIX ст.) були спрямовані на обґрунтування можливості устрою суспільства на принципах раціоналізму, свободи й громадянської рівності. У цей період висновки політичної науки усе більше здобували практичний характер, орієнтуючись на рішення назрілих соціальних проблем.

Політична наука Нового часу пов'язана з іменами найбільших мислителів ряду країн. Вона начебто переміщається з однієї країни в іншу, випливаючи із суспільних подій, що розвертаються.

Одним з таких мислителів був англієць Томас Гоббс (1588–1679 р.). Своє політичне навчання він виклав у філософській праці "Філософські основи вчення про громадянина" і трактаті "Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної та громадянської".

В "Левіафані" Т. Гоббс розкриває свою концепцію влади й держави. Він проводить аналогію між політичними реаліями та функціонуванням людського організму: верховна влада – душа держави, посадові особи – суглоби, нагороди й покарання – нерви, справедливість і закони – розум та воля, громадянський мир – здоров'я, непокора – хвороба, громадянська війна – смерть держави. Людина як біологічна істота – природне тіло, держава – твір мистецтва. Саму державу було створено за допомогою суспільного договору.

Природний, додержавний стан Т. Гоббс розглядає як війну всіх проти всіх. Інстинкт самозбереження диктує людині два протилежні прагнення: збереження власної свободи і намагання здобути панування над іншими. Звідси виникає війна всіх проти всіх. І вихід із тваринного життя тільки один – ухвалення суспільного договору про заснування влади й держави. Люди погоджуються втратити частину особистої свободи, обравши правителя або верховний орган, які владарювали б над ними і поклали кінець всезагальній війні.

Т. Гоббс наділяє державу необмеженими повноваженнями стосовно своїх підданих, крім права на їхнє життя. Він виходить із того, що верховна влада ніяким договором зі своїм народом не зв'язана, тому що піддані уклали договір не з нею, а між собою. Концепція Т. Гоббса повністю виключає будь-яку форму контролю верховної влади з боку суспільства. Правителю належать всі види влади, і він не підлягає суду, стоїть вище законів, тому що останні встановлені ним самим.

Щоб не одержали поширення думки й навчання, які підривали б суспільну стабільність, однією з найважливіших функцій держави стає контроль і регламентація духовного життя. Філософ вважає не тільки можливим, але й необхідним введення "в інтересах загального миру" цензури над книгами, проповідями й зверненнями до народу.

Слідом за Н. Макіавеллі Т. Гоббс став розглядати державу не через призму теології, а виводить її закони з розуму й досвіду. Починаючи з Т. Гоббса, у західноєвропейській політичній теорії затверджується розуміння держави як машини, що мала потім довгу й складну долю.

Видатний англійський мислитель другої половини XVII ст. Дж. Локк (1632–1704 р.) своє політичне навчання виклав у праці “Два трактати про державне правління”. Його вважають родоначальником лібералізму. Він уперше чітко розділив такі політичні поняття, як особистість, суспільство, держава й поставив особистість вище суспільства й держави. Згідно Дж. Локку, людина від народження має природні права (на життя, волю й власність). Приватна власність для нього – засіб створення вільного суспільства. Дж. Локк продовжив аналіз суспільного договору, трактуючи його як установу громадянського суспільства й підкреслюючи, що держава підкоряється суспільству й особистості. Держава діє тільки в інтересах захисту прав особистості, тому що особистості створюють суспільство, а суспільство створює держава.

При державному устрої варто передбачити в ньому поділ влади таким чином, щоб створенням законів займалися одні особи й установи, а приведенням цих законів у виконання – інші, тобто розділити владу законодавчу й виконавчу. Судова влада розчинялася у виконавчій. Перше місце приділяється владі законодавчій як верховній (але не абсолютній) у країні. Інші влади повинні підкорятися їй. Разом з тим вони зовсім не є пасивними придатками законодавчої влади й роблять на неї (зокрема, влада виконавча) досить активний вплив.

Навчання Дж. Локка про державу засновано на багатьох досягненнях політичного знання й передової наукової думки XVII ст. У ньому ці досягнення були не просто зібрані, але поглиблені, перероблені з урахуванням історичного досвіду, що збагатився революцією в Англії.

Ідеї Дж. Локка одержують свій розвиток у роботах видного політичного мислителя Франції Шарля Луї Монтеск'є (1689–1755 р.). Головна книга Монтеск'є “Про дух законів” зробила його одним з авторитетних класиків політичної думки.

Ш. Л. Монтеск'є в аналіз політичної сфери вводить дію не тільки різних соціальних факторів (релігії, вдач, звичаїв, рис характеру, способу життя, основних занять), але й фактори географічного середовища. Так, він затверджує, що в жарких країнах клімат сприяє встановленню деспотичної форми правління. Жара приводить до втрати мужності, малодушності народу, і він не може посилено виступати проти сваволі й зловживання владою з боку правителів, упокорюється зі своїм рабським положенням. Навпроти, холодний клімат сприяє збереженню в людях мужності, і в таких країнах частіше встановлюються республіки. Помірний клімат Європи сприяє встановленню монархій.

Серед факторів, що впливають на форми правління, Ш. Л. Монтеск'є називає ґрунт, ландшафт, величину території країни. Так, він затверджував, що “республіка по своїй природі вимагає невеликої території, інакше вона не удержиться”. Монархія ж по своїй природі вимагає середньої величини. Навпроти, для деспотії характерні великі розміри держави.

Однак головний внесок Ш. Л. Монтеск'є в політичну теорію пов'яза-ний з обґрунтуванням теорії поділу влади. Ціль поділу влади – гарантувати безпеку громадян від сваволі й зловживання владою, забезпечити їхню свободу. А це, на думку Ш. Л. Монтеск'є, можливо тільки при відносно незалежному співіснуванні законодавчої, виконавчої й судової влади.

Ш.Л. Монтеск'є вірив у прогрес, який він пов'язував із установленням політичної свободи. Так, він говорив, що політична свобода сприяє розвитку економіки, промисловості, торгівлі; відстоював ідеї свободи слова, печаті, совісті. Прогресивне значення мали його ідеї усунення крайностей майнової нерівності, про обов'язок держави забезпечити громадян засобами до життя.

Гуманізм властивий міркуванням Ш. Л. Монтеск'є про мир як про перший природний закон людини, його закликам відмовитися від насильства й поневолення одних народів іншими.

Незрівнянно більше радикальними, чим політичні ідеї Монтеск'є, були погляди іншого французького мислителя XVIII в. Жак-Жака- Руссо (1712–1778 р.). Він був ідеологом дрібної буржуазії, широких народних мас, у першу чергу селянства, і відстоював ідею конституційної монархії, ідею народного представництва.

Ідея народного суверенітету була відома й до Ж. Ж. Руссо. Але він розвив її, стверджуючи, що народний суверен – це колективна істота, що не може бути представлена

окремою особистістю; це влада, здійснювана загальною волею або волею більшості, що неподільна. Демократія й свобода – лише там, де законодавцем є народ. Але, допускаючи все-таки можливість народного представництва для країн з великою територією, Ж. Ж Руссо однаково підкреслював, що й тут депутати – слуги народу і їхні постанови можуть стати законом лише після затвердження їх референдумом.

У державі Ж.-Ж. Руссо розрізняє законодавчу й виконавчу (урядову) владу. Перша є волею політичного організму, друга – його силою. Урядова влада засновується актом суверенної законодавчої влади, що обумовлює підлеглу роль уряду.

Ідеї Ж.-Ж. Руссо одержали законодавче закріплення в Декларації прав людини й громадянина (1789 р.) , і особливо в 1793 р., а також в інших актах Великої французької революції.

Прогресивна політична думка одержала в XVIII ст. поширення й на протилежному від Англії й Франції березі океану – на атлантичному узбережжі Північної Америки. Підвищений інтерес до політичної теорії був обумовлений інтенсивним розвитком капіталістичних відносин й у зв'язку із цим загостренням економічних і політичних протиріч між колонією й метрополією, а також посиленням міжкласових антагонізмів. Наслідком посилення як внутрішніх, так і зовнішніх протиріч була війна за незалежність 1775-1783 р., по своїй сутності це була буржуазно-демократична, антиколоніальна революція.

Одним із найвизначніших американських політичних і суспільних діячів періоду боротьби за незалежність є Томас Пейн (1737 – 1809 р.), відомий своїм політичним трактатом "Здоровий глузд" і памфлетом "Права людини". Він вважав, що держава є результатом розвитку суспільства, а завданням уряду є забезпечити безпеку, права і свободи громадян. Реалізацію демократичного ідеалу Т. Пейн вбачав у запровадженні загального виборчого права, широкому народному представництві, збереженні обмеженої приватної власності.

Одна із самих яскравих особистостей у літописі визвольної боротьби американського народу за демократію Томас Джефферсон (1743–1826 р.). Він став автором великого революційного документа тієї епохи – Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки (прийнята 4 липня 1776 року). Основні положення Декларації: всі люди мають рівні природжені права на життя, свободу, власність, на щастя й безпеку; народ – джерело влади і йому належить суверенітет, уряд – слуга народу; всі державні влади повинні діяти в інтересах народу, і якщо вони порушують ці інтереси, народ вправі відмовитися від неугодного йому уряду; поділ влади. По суті, це була перша Декларація прав людини.

6 Політичні теорії Х1Х – початку ХХ ст.

Для першої половини XIX ст. характерне зміцнення буржуазних прав і свобод, прийняття відповідних кодексів і конституцій. Активізується діяльність політичних партій. Виникає сучасна представницька держава у формі конституційної монархії або республіки.

На початку XIX ст. проблеми науки про політику, політичну владу й політичні відносини знайшли розробку в працях відомого німецького філософа Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770–1831 р.). Політичні питання функціонування держави й права перебували в центрі уваги Гегеля на всіх етапах творчої еволюції його поглядів. У найбільш цільному й систематичному виді вони викладені в одному із самих значних здобутків історії політичних навчань “Філософії права” (1820 р.). Основне завдання філософії права, відповідно до Гегеля, – наукове пізнання держави й права, а не вказівка на те, якими вони повинні бути.

Основні положення політичної концепції Гегеля полягають у наступ-ному:

По-перше, держава того часу – це конституційна монархія, що володіє сильною бюрократичною виконавчою владою, урівноваженою участю громадян в управлінні.

По-друге, правова й інституціональна структура держави перебуває в процесі змін, викликаних пристосуванням теоретичних передумов до традиційних умов.

По-третє, політичне життя кожної епохи формується й визначається домінуючими духовними й матеріальними силами даної епохи, її культури й цивілізації.

Гегель виділяє громадянське суспільство й політичну державу, дає їхнє визначення й указує на розходження.

Стосовно до конкретно-історичного аспекту гегелівського навчання варто звернути увагу

на те, що в умовах напівфеодальної Німеччини Гегель при всій помірності й компромісності його поглядів займав історично прогресивні позиції, обґрунтовував необхідність суспільних перетворень, був прихильником конституційної монархії й законності ,буржуазних прав і свобод, приватної власності й свободи договорів і т.п.

Політичне вчення Гегеля вплинуло на наступну історію політичної думки. Гегелівська філософія давала досить широкий простір для обґрунтування як консервативних, реакційних, так і критичних, опозиційних поглядів. Це було наочно продемонстровано в наступній історії гегельянства й трактувань його вчення з різних ідейно-теоретичних позицій.

В XIX ст. сформувалося марксистське політичне вчення, яке зробило вплив не тільки на розвиток теорії, але й на долі багатьох народів. Засновниками марксизму були Карл Маркс (1818–1883 р.) і Фрідріх Энгельс (1820–1895 р.).

Більше півтора сторіч не вщухають суперечки навколо теоретичної спадщини К. Маркса й Ф. Энгельса. На відміну від гегельянства, марксизм виступає не тільки як напрямок теоретичної думки, але і як впливова течія соціально-політичної думки, тісно пов'язана з масовими суспільними рухами XIX і XX ст. На думку ряду політологів, марксистська концепція політики в її класичному виді виступила в якості “моста”, що забезпечує наступність між класичними концепціями минулого й сучасних її інтерпретацій. Багато сучасних концепцій політики формувалися під безпосереднім впливом марксизму або в боротьбі з ним.

Основні політологічні концепції марксизму:

1. Матеріалістичне розуміння історії. Основний принцип цієї концепції – визнання первинності суспільного буття й вторинності суспільної свідомості. Зі складної сукупності суспільних явищ марксизм виділяє матеріальні відносини, які визначають ідеологічні суспільні відносини. В основі цього виділення лежить той простий і природний факт, що люди, перш ніж займатися наукою, політикою, філософією, релігією й т.п., мають їсти, пити, одягатися, мати житло й т.д. У процесі виробництва матеріальних благ вони вступають у певні, від їхньої волі не залежні виробничі відносини, які становлять матеріальну основу, реальний базис суспільства, на якому піднімається ідеологічна й політична надбудова суспільства.

2. Класовий підхід до всіх явищ, що відбувають у суспільстві. Наприклад, обумовленість факту існування політичної надбудови наявністю соціальних класів, визначеність форми держави процесами взаємодії класів, залежність напрямків і методів діяльності апарата держави від співвідношення класових сил і т.д.

3. Вчення про диктатуру пролетаріату. К. Маркс і Ф. Энгельс обґрунтовували необхідність завоювання політичної влади пролетаріатом для побудови нового суспільства.

Політологічні концепції марксизму знайшли відбиття в теоретичній і практичній діяльності В.І. Леніна (1870–1924 р.). У ленінських роботах особлива увага приділена походженню, суті й майбутності держави, питанням диктатури пролетаріату як влади робітничого класу. У політологічній спадщині Леніна значне місце належить також вченню про політичну партію. Ленін розробив теоретичні основи й створив політичну партію, що зуміла взяти в руки політичну владу в державі й довгий час залишалася єдиною правлячою партією.

Особлива роль у розвитку політичної науки належить німецькому соціологові Максу Веберу (1864–1920 р.). Як і класики марксизму, М. Вебер вважав, що політика – це область суспільних відносин, що стосується влади або надання впливу на розподіл влади, чи то між державами, чи то усередині держави між групами людей, які вона в собі містить. Однак веберовський підхід відрізняється від марксизму акцентуванням уваги на соціокультурних факторах політичного розвитку (цінностях, віруваннях, ідеалах і т.д.). Під впливом М. Вебера в політичній науці склалося стале переконання про демократію як специфічну західну цінність, нерозривно пов'язану із протестантською етикою, духом індивідуалізму, культурою консенсусу.

Найбільш істотна ідея веберовської концепції політики полягає в то-му, що політика є особливим видом людської діяльності. З одного боку, вона являє собою підприємство, апарат легітимного панування, а з іншого боку – специфічну професійну діяльність, що зачіпає все громадське життя. Все суспільство й всі люди в цьому підприємстві залежно від свого місця діляться на три категорії:

перша – політики з нагоди (рядові виборці);

друга – політики по сумісництву (партійні активісти);

третя – професіонали.

Значний внесок був зроблений М. Вебером у розвиток теорій влади, бюрократії, лідерства. Цей матеріал буде розглянутий у відповідних розділах курсу.

7. Розвиток зарубіжної політології у XX ст.

XX століття стало часом становлення самостійної політичної науки не тільки як галузі наукового знання, але і як специфічного інструмента перетворення суспільства. Затребуваність політичної науки реальністю й на цій основі становлення й розвиток її практичної функції виразилося в наступному. По-перше, у розумінні світовою громадськістю високої практичної значимості висновків політології як для зміцнення й удосконалювання інститутів демократії усередині конкретних суспільств, так і для створення рівноправних міжнародних відносин. Цьому завданню стала служити створена в 1949 р. у Парижу під егідою ЮНЕСКО Міжнародна асоціація політичної науки. По-друге, це виразилося в перетворенні політології в одну з авторитетних галузей соціального знання. У всіх розвинених країнах фахівці-аналітики в області політології є важливою ланкою в прийнятті стратегічних рішень.

Активний розвиток політології на Заході було викликано необхідністю знайти цивілізовані форми спільного проживання індивідів, що розрізняються своїми соціально-економічними, природними, статусними можливостями. Західна політологія виходить із однієї культурної традиції, що опирається на тезу про повну раціональність поводження окремого індивіда. Однак, з огляду на раціонально-егоїстичну природу його інтересів, європейська й американська політична думка по-різному уявляють собі механізм забезпечення політичної стабільності й згоди в суспільстві. Європейська наука акцентує увагу на діяльності політичних інститутів: держави, партій, права, що віддзеркалюють стійкі групи інтересів, у рамках яких реалізує свої права й індивід. Американська політична думка схильна розглядати політику як процес прийняття рішень, у якому дуже важливо знати мотивацію індивідуальної поведінки, можливу реакцію окремої людини на нього.

Розглядаючи основні напрямки розвитку політичної думки, варто мати й уявлення про основні політологічні національні школи, що забезпечують цей розвиток.

Однією із самих представницьких є політологічна наука США. Серед багатьох американських політологів, які залишили глибокий слід у розвитку політології, особливо виділяються А. Бентлі (1870–1957 р.), Ч. Мерріам (1874–1953 р.), Г. Лассуэлл (1902–1979 р.) і Г. Моргентау (1904–1980 р.). Вони створили й затвердили школу прагматизму й політичного реалізму, зв'язали з політологією такі методи дослідження, як біхевіоризм і психоаналіз.

У наш час американська політологія проводить дослідження в таких напрямках:

• вивчення основ американського управління й політики – загальнонаціональних політичних інститутів, виборчих технологій, політичного лідерства, політичного поводження на федеральному й регіональному рівні й ін.;

• порівняльна політика, пов'язана з дослідженням політичних про-блем у багатьох країнах;

• міжнародні відносини й світова політика. Досліджуються про-блеми війни й миру, міжнародних суспільних рухів, контролю за озброєнням і роззброюванням, роботи міжнародних організацій;

• політична філософія й політична наука. Розробляється широке коло проблем – від історії політичної думки до її сучасних філософських інтерпретацій;

• розробка змісту й методів прикладної політології, яка досліджує практичні аспекти функціонування політики в конкретних сферах громадського життя від рівня особистості, соціальної групи до виробничої, ділової, фінансової, культурної, соціально-побутової й іншої сфер життя.

Провідними політологами в США в цей час є Р. Даль, Д. Істон, З. Бжезинський, Р. Такер, С. Хантінгтон, Ч. Еліот, Ф. Хайєк й ін.

Головною особливістю розвитку німецької політології є те, що вона в значній мірі зберігає теоретико-філософський характер, продовжуючи в значній мірі традиції німецької класичної філософії. У цілому структуру сучасної німецької політичної науки можна розділити

на три великих блоки:

1) фундаментальна політична філософія й дослідження науково-методологічних принципів політичної науки;

2) державотворчі концепції, пов'язані із традиційною філософією держави й загальне вчення про державу в юриспруденції;

3) глобальні політико-соціологічні теорії суспільства.

Провідними політологами Німеччини є Р. Дарендорф, Г. Майєр, Ф. Нойман й ін.

Своїм затвердженням і розвитком французька політична наука багато в чому зобов'язана Р. Арону (1905–1983), М. Дюверже. Вони фундаментально досліджували такі політологічні проблеми, як розподіл політичної влади серед безлічі суб'єктів, співвідношення влади й авторитету, плутодемократії, ліберальної демократії й технодемократії політичних партій.

Англійська політологія охоплює досить широке коло проблем: полі-тична мобілізація, політичні зміни, діяльність політичних партій, груп тиску, політичні еліти й лідерство – це тільки деякі аспекти, що вивчаються англійськими вченими. Серед відомих англійських політологів варто назвати Г. Ласку, К. Поппера, Р. Роуза й ін.

З початку 90-х років особливий напрямок у західній політології становлять концепції реформування постсоціалістичних країн. Ці концепції досить суперечливі, у них відстоюються різні інтереси й цілі. Одні з них виходять із установок, продиктованих лише інтересами західної сторони, нав'язують (і часто небезуспішно) молодим державам по суті далекі їм моделі розвитку. Інші керуються потребами формування нового глобального світового порядку. Треті – щиро намагаються визначити найбільш ефективні шляхи виходу цих країн із кризи, висловлюючи при цьому чимало цікавих ідей. У цих умовах надзвичайно зростає роль і значення безпосередньо національних політологічних шкіл молодих суверенних держав.

Питання для самоперевірки:

1. Охарактеризуйте політичну думку Древнього Сходу.
2. Яку форму державного правління вважав найбільш прийнятною Пла-тон і чому?
3. Як ставилися Платон й Аристотель до демократії?
4. Визначите основні риси політичної думки епохи Середньовіччя.
5. Чому Н. Макіавеллі вважають родоначальником політичної науки?
6. Зрівняєте погляди Т. Гоббса й Дж. Локка на місце й роль держави.
7. Оцініть внесок Ш.Л.Монтеск'є й Ж.Ж.Руссо в розвиток політичної тео-рії.
8. Які основні політологічні концепції марксизму?
9. Назвіть основні політологічні школи сучасності і їхніх представників.

Лекція 1.4-1.5. Розвиток політичної думки в Україні

План лекції

1.Джерела політичних ідей в Україні

2 Розвиток ідей державності в козацько-гетьманський період

3 Основні напрямки розвитку суспільно-політичної думки в Україні в XVIII -XIX ст.

4 Соціально-політична думка про національне відродження й державність України початку XX ст.

5 Зародження і утвердження сучасної політичної думки й політичної науки в Україні

Зміст лекції

Політична думка в Україні не має такої великої історії, як, скажімо, китайська, середньо-східна та західноєвропейська. Однак з моменту утво-рення державності на території сучасної України наперекір усім незгодам, міжусобицям правителів і розоренню, імперському пануванню чужинців політичні проблеми вивчались і розвивались, здійснювалась політична діяльність.

Зародження і розвиток української політичної думки є невід'ємною частиною національної інтелектуальної скарбниці. З'ясування передумов цього феномена, аналіз

провідних ідей, сформульованих визначними українськими мислителями на стадії еволюції національної суспільно-політичної, морально-етичної традиції у період з X ст. до початку XX ст., має велике значення для з'ясування поступу національної духовної культури, процесу формування сучасних державотворчих орієнтацій.

1 Джерела політичних ідей в Україні

Розвиток політичної думки безпосередньо пов'язаний з історією українського народу, його боротьбою за волю й незалежність. Протягом IX-X ст. відбувався процес об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва й формувалося суспільство феодального типу – Київська Русь. Із цього часу починається формування держави, розвиток права й політичних поглядів, все це знаходить відображення в літературній творчості, філософії, історії й т.п. Важливим етапом у духовно-культурному й політичному житті Київської Русі було прийняття християнства. Князь Київський Володимир Святославович (?-1015) розумів, що зміцнення держави можливе лише за умови потужної релігійної централізації. Його релігійна реформа остаточно затвердила християнство в ролі державної релігії Київської Русі. Це мало велике значення для розширення міжнародних зв'язків Київської держави, вхо-дження її в число потужних держав раннього середньовіччя.

Основними суспільно-політичними ідеями Київської Русі були погляди про об'єднання удільних князівств навколо великого князя Київського, самостійності й незалежності Русі. Поряд із цим теоретична думка намагається усвідомити сутність християнського світогляду, розкрити соціально-політичні джерела становлення державності Київської Русі.

У документах, що свідчать про значний розвиток політико-правової думки в Київській Русі, визначено вирішення найбільш істотних проблем – походження держави; становлення правлячої династії; єдності й суверенності політичної влади; організації найбільш доцільних форм правління (можливості й навіть необхідності обмеження влади великого князя за допомогою ради дружини, ради бояр і т.п.); законності й реалізації вищих владних повноважень; відносин між церквою й державою.

Одним з найдавніших пам'ятників російсько-української писемності, у якому автор намагається розкрити багато що з названих вище проблем, є "Слово про закон і благодать" (XI ст.) митрополита Київського Іларіона, який відстоював рівноправність всіх християнських народів.

В XI ст. жили і творили засновники чернецтва в Україні-Русі й Печерської лаври Антоній та Феодосій. Їхні духовні надбання розвивали при переробці найдавніших літописних зведень 30 -40 років XI ст. ігумен Никон, диякон Нестор-літописець та ігумен Сильвестр у "Повісті минулих літ". Цей видатний твір охоплює найважливіші події від біблейського потопу до започаткування християнства на Наддніпрянщині апостолом Андрієм Первозданним, від розселення народів – до політичного гуртування слов'янських племен, їх перших політичних провідників, приходу варягів, виникнення власної державності тощо.

У розвитку політико-державної думки в Київській Русі провідне місце належить безсмертному "Слову про Ігорів похід", у якому підкреслюється ідея необхідності політичного об'єднання російських земель і припинення міжусобної боротьби.

У другій половині XII ст. Київська Русь розпалася на окремі князівства й землі. У цей же період на території Русі починається формування трьох окремих народностей: на північному сході – російської, що одержала назву Велика Русь, на південно-заході – української, котра одержала назву Мала Русь, або Україна (назва “Україна” зустрічається в письмових джерелах з 1187 р.), на заході формувалася білоруські народності з назвою Біла Русь.

В XII-XVII ст. українські землі були розділені й розграбовані – спочатку татаро-монголами, потім Литвою, Польщею, Угорщиною, Молдавією, кримськими татарами.

Історія суспільно-політичних ідей на Україні має особливості, пов'я-зані з відсутністю протягом багатьох століть своєї державності, націо-нально-територіальною роздробленістю, національним і релігійним гноб-ленням і національно-визвольним рухом, що не припинявся.

На початку XVII ст. в умовах панування польської шляхти в Україні українці не мали власної державності, влада на землях українських належала польському королеві. Єдиною силою тоді, що протистояла польському пануванню, була православна церква. В 1620 р.

гетьман Війська Запорізького Петро Сагайдачний відновив Київську метрополію й всю православну ієрархію. Тоді ж зростає роль Києво-Печерської Лаври –зосередження вчених і політичних діячів, духівництва. Пізніше створюються Братська школа, Київська Лавра, Київський колегіум, засновником якого став архімандрит Петро Могила (пізніше був перетворений у Києво-Могилянську академію).

У творчій спадщині Петра Могили (1597-1647 р.) значне місце займають соціально-політичні проблеми й вчення. Розглядаючи державу й суспільство, Петро Могила не відокремлює їх одне від другого. Держава виникає з необхідності забезпечення природних потреб людей на базі закону, наділяє громадян матеріальними благами, організує виховання й розвиток душі й тіла, об'єднує людей і захищає їх своїми засобами.

Погляди Петра Могили на співвідношення церкви й держави по-різному сприймали й розвивали діячі Києво-Могилянської академії – Стефан Яворський, Феофан Прокопович й ін. Стефан Яворський – професор Києво-Могилянської академії, а пізніше – охоронець патріаршого престолу в Росії. У його працях знаходять висвітлення події, що відбуваються в суспільному житті в Україні й Росії, рішучий протест проти соціального й національного гноблення. Під впливом ідей Платона й Аристотеля він розглядає проблему державності й права, спостерігається його відхід від теології світської влади.

Значне місце у творчості Феофана Прокоповича займали проблеми держави, абсолютної монархії, співвідношення світської й церковної влади. Сутність розробленої цим ученим теорії просвітительського абсолютизму складалася в аргументації пріоритету світської влади, підпорядкування церкви державі, секуляризації, тобто перетворенні церковних і монастирських маєтків у світські. Модифікуючи теорію природного права й суспільного договору, Ф. Прокопович пристосовує її до умов України.

2 Розвиток ідей державності в казацько-гетьманський період

Під тиском різних обставин, насамперед зовнішніх, Україна протягом століть не могла стати національною незалежною державою. Але ідея власної державності жила в народі. Її носіями, поряд з ученими й політичними діячами, стали прості люди, які тікали від польських гнобителів у мало обжиті місцевості нижнього Дніпра й створили своєрідну суспільно-політичну спільність – козацтво. В 40-х роках XVI ст. окремі козацькі загони (січі) об'єдналися в Запорізьку Січ. У конкретних історичних умовах це утворення виконувало функції української держави Тут існували свої правові норми з яскраво вираженою тенденцією до їх затвердження по всій Україні. Політичний лад Запорізької Січі можна охарактеризувати як православну республіку з демократичними рисами. У ній утворилася своєрідна суспільна система з характерною виборністю старшин, функціонуванням козацької ради, на якій вирішувалися всі найважливіші питання внутрішнього життя Січі і її відносин з іншими державами.

Авторитет Запорізької Січі особливо виріс у роки національно-визвольної боротьби українського народу 1648–1654 р. під предводительством гетьмана Богдана Хмельницького (бл. 1595–1657 р.).

Використавши досвід Запорізької Січі, Б. Хмельницький створив державу, що мала всі ознаки такої: систему політичної влади, територію, політико-адміністративний устрій, судову систему й судочинство, право, фінансову систему й податки, військо й великі міжнародні зв'язки.

За формою правління Україна була республікою, чим істотно відрізнялася від тодішніх монархій європейського континенту. У цій державі реальна влада була зосереджена в руках насамперед козацької старшини, яку зумів згуртувати навколо себе Б. Хмельницький. Центральне місце у всій системі нової влади займав гетьман. У силу надзвичайних умов війни в його руках зосереджувалися військова, у значній частині законодавча, адміністративно-судова влада. Він керував роботою військової ради й радою генеральної старшини, очолював збройні сили, всю старшинську адміністрацію й судочинство, був главою генерального уряду.

Реальна оцінка міжнародної ситуації й співвідношення сил привели гетьмана Б. Хмельницького і його прихильників до висновку про необхід-ність знайти союзника в боротьбі за національну незалежність.

Відповідно до договору за козацькою Україною в межах її території визнавалися новий самостійний політичний устрій, адміністративно-територіальний поділ, суд і судочинство, збройні сили, соціально-економічні відносини, правова система, самостійність у проведенні внутрішньої політики. Частково обмежувався суверенітет Української держави у відносинах з деякими країнами: вона втрачало права на самостійну політику у взаєминах з Польщею й Туреччиною. Поряд із цим Україна повинна була виплачувати певну суму доходів у російську скарбницю. Подібний правовий статус свідчить, що Україна мала після укладання договору з Росією значно більше прав, чим дає автономія або навіть протекторат. Переважна більшість дослідників, які аналізують правовий статус України після Переяславської Ради 1654 р. (М. Грушевський, В. Липинський, Р. Лащенко й ін.), одностайно визнають Україну після 1654 р. державою.

Після укладання договору з Російською державою Б. Хмельницький мав намір змінити зовнішню політику. Він вів переговори зі Швецією, Пруссією, Трансільванією, Литвою, Молдавією, задумавши створити глобальну міжнародну систему, що повинна була базуватися на нових принципах взаємодії європейських держав. Але цим задумам не призначено було здійснитися. В 1657 р. Б. Хмельницький умер.

Політику Б. Хмельницького по зміцненню державності України багато хто намагався продовжити. Однак, незважаючи на прагнення гетьманів П. Дорошенко, І. Мазепи відродити незалежну державу, імперія Романових чіпко тримала Україну у своїх руках і поступово ліквідувала усі права, надані їй договором 1654 р.

Своєрідним явищем у національній політичній думці цього періоду були Пакти і конституції прав і вольностей Війська Запорозького 1710 р., які нині часто іменуються "Конституцією Пилипа Орлика". Було здійснено спробу узагальнити суспільно-політичний устрій козаччини на основі державницьких традицій пращурів українства та політичного досвіду Запорозької Січі, досягнень західноєвропейської політико-правової науки. Але задумки Пилипа Орлика підтримані не були. Завершили перший етап українського конституціоналізму Решетилівські 1709 р. та Петербурзькі 1728 р. конституції, які зводили нанівець політичні права Гетьманщини, ухвалені за доби Б. Хмельницького. Крапку на праві українського народу на політичне самовизначення поставила Катерина II та створена нею II Малоросійська колегія, скасувавши у 1764 р. Гетьманство, а залишки автономії – протягом наступних двох десятиліть.

3 Основні напрямки розвитку суспільно-політичної думки в Україні в XVIII -XIX ст.

У XVIII ст. в Україні значну роль у розвитку соціально-політичної думки відіграло просвітництво. Активними творцями вітчизняної філософії просвітництва були Г. Сковорода, Яків Козельський, Володимир Капніст, Петро Лодій, Василь Каразін й ін.

Просвітництво – суспільно-політична течія, представники якої прагнули усунути недоліки існуючого суспільства, змінити його звичаї, політику, побут шляхом поширення ідей добра, справедливості, наукових знань.

Серед просвітителів України помітною фігурою на політичному небокраї виступав Григорій Сковорода (1722–1794 р.).

У своїх філософських концепціях і просвітительській діяльності Г.Сковорода приділяє головну увагу людині і її сутності, різко засуджує пороки сучасного йому суспільства, таврує царат як оплот зла, критикує духівництво, чиновників феодального державного апарата, жагуче відстоює рівність між людьми, право кожного, незалежно від соціального стану, на щастя, вважаючи волю найвищим досягненням людини.

Просвітництво в Україні XVIII ст. розвивалося в руслі вимог суспільно-політичного життя, осмислюючи самі гострі й важливі проблеми.

В 40-х роках XIX ст. в Україні формуються два основних напрямки суспільно-політичної думки: ліберально-демократичне й революційно-демократичне. Ідеологами ліберально-демократичного напрямку виступали: Микола Костомаров, Володимир Антонович, Михайло Драгоманів й інші, а революційно-демократичного – Сергій Подолинський, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка й інші. Чітке розмежування на два ведучих напрямки проявилося й у діяльності першої таємної політичної організації в Україні – Кирило-Мефодіївському товаристві. Ця організація виникла в Києві наприкінці 1845 – початку 1846 р. і ставила своєю

метою створення слов'янської демократичної федерації на чолі з Україною. Засновниками товариства були професор Київського університету Микола Костомаров, студент Василь Бєлозерський і чиновник, генерал-губернатор Микола Гулак. Активну участь у діяльності товариства приймав Тарас Шевченко. Організація проіснувала недовго. Царський уряд розкрив й розгромив Кирило-Мефодіївське товариство, а Тараса Шевченко за революційну діяльність заарештували й в 1847 р. віддали в солдати.

Основні ідеї організації й програмні положення викладені в «Книзі буття українського народу» й «Уставі Слов'янського товариства святих Кирила й Мефодія». Товариство ставило завданням національне й соціальне звільнення України: ліквідацію кріпосництва, станових привілеїв, проголошення свободи совісті й т.д. До складу слов'янської федерації передбачалося ввійти Україні, Росії, Польщі, Чехії, Сербії, Болгарії. Вища законодавча влада повинна належати двопалатному сейму, а виконавча – президентові. Члени товариства прагнули створити політичний ідеал, здійснення якого принесло б насамперед волю Україні.

У другій половині XIX ст. в історії суспільно-політичної думки України видне місце займає творчість Михайла Драгоманова (1841–1895 р.). Його суспільно-політична концепція сполучала соціалістичні ідеї соціальної рівності й справедливості з буржуазно-демократичними ідеями конституційного права, широкого місцевого самоврядування, необхідністю політичної боротьби й т.п.

Суть його програми політичної боротьби для українців полягала в тому, щоб домагатися політичних реформ, демократизації й федералізації в рамках Росії й Австро-Угорщини, а центром цієї національної боротьби повинна була стати Галичина. Він уважав, що національні права можуть бути досягнуті на основі політичних свобод – чим більше політичних свобод, тим більше національних прав.

Одним із представників революційно-демократичної течії в політич-ній думці України був І. Франко (1856–1916 р.). Він був соціалістом, але не виступав за диктатуру пролетаріату, акцентував увагу не на класових, а на загальнолюдських цінностях. Соціалізм, на думку И. Франко, повинен базуватися на широкому самоврядуванні. Мислитель виступав за рівність всіх націй і вважав, що найкращим рішенням національної проблеми може бути створення державних об'єднань змішаного (федеративно-конфедеративного) типу, основою яких була б солідарність інтересів.

4 Соціально-політична думка про національне відродження й державність України початку XX ст.

На початку XX ст. соціально-політична думка в Україні віддзеркалювала перехід українського національно-визвольного руху від стадії культурного українознавства й освіти до організованого просвітительства в масах. Своєрідним кредо ряду політичних мислителів в Україні ставала підтримка й розвиток національного руху за встановлення державності України, за суверенність із Росією на принципах автономії.

Видне місце в історії науки й культури України кінця XIX ст. – пер-шої половини XX ст. займає Михайло Грушевський (1866–1934 р.) – український мислитель і політичний діяч, творець новітньої схеми політичної історії України, декількох конституційних проектів.

Політичні погляди М. Грушевського, представлені в таких його роботах, як “Початки громадянства”, “Хто такі українці і чого вони хочуть” й ін., були продовженням демократичних традицій політичної думки України XIX ст. Він вважав, що державотворення повинне бути справою самого народу. Держава ж повинна захищати інтереси народних мас, забезпечувати їм волю, справедливість, рівноправність. Державний устрій, на думку М. Грушевського, повинен бути принципово новим, без абсолютизму, централізму й бюрократизму влади, як державне вільне об'єднання в національну цілісність. Він обґрунтовує поняття «народ» як національно-етнічну, духовно-культурну спільність, підкреслюючи, що українські народності відрізняється від найближчих сусідів антропологічними особливостями: будовою тіла й психологічних рис – індивідуальними особливостями у відносинах родинних і суспільних, у побуті й культурі й т.п.

Як історик М. Грушевський прагне з'ясувати питання про роль держави в історичному розвитку. Звертаючись до минулого, він стверджує, що Київська держава виникла на своєму

рідному ґрунті й не привнесена варягами, що український народ завжди прагнув до соціального й національного звільнення, до утворення української державності.

Займаючи найвищу політичну посаду в першому Українському національному уряді під час революції 1917 р. у Російській імперії, М. Грушевський зробив спробу втілити свої політичні ідеї в життя, зокрема, створити незалежну українську державу. Це знайшло відбиття в 4 Універсалах Центральної Ради. Але й суперечливість цих документів, і нездатність уряду усвідомити дійсний стан справ в Україні й Росії того часу, настрої мас, і зовнішньополітична ситуація не дали можливості втілити ці ідеї в життя.

Після розгрому Центральної Ради в 1919 р. М. Грушевський. емігрував в Австрію. В 1924 р. він повернувся, став академіком АН УРСР, АН СРСР. З 1930 р. працював у Москві.

На початку XX ст. в Україні підсилюється суспільно-політичний рух. Виникають політичні партії, зароджуються прогресивні рухи. Важливою обставиною, що прискорила процес політичної активізації, політичного формування національної буржуазії, зокрема, української, стало назрівання демократичної революції. Багато політичних партій і рухів ставили своєю метою державотворення України. Проблема державності українського народу і його суверенітету займала значне місце в ході української національно-демократичної революції 1917-1920 р.

В 20-х роках в Україні ще існувала певна свобода політичної думки. Представники прогресивної інтелігенції, учені, політичні діячі Володимир Винниченко (1880 – 1951 р.), Дмитро Донцов (1883 – 1973 р.), В'ячеслав Липинський (1882 – 1931 р.), Микола Міхновський (1873 – 1924 р.), Микола Хвильовий і ще багато хто розробляли проблеми державності в Україні, відстоювали ідеї її соборності й суверенності.

Погляди прогресивної інтелігенції й політичних діячів відрізнялися в підходах до рішення соціально-економічних і політичних проблем, віддзеркалюючи різноманітні політичні процеси – від ліберально-демократичних, націоналістичних до соціалістичних, що відбувалися тоді в Україні В умовах становлення й зміцнення Радянської влади усе більше проявляється авторитаризм і тоталітаризм. Розпуск в 1925 році Української комуністичної партії, що легально існувала й вимагала суверенності України, її самостійного політичного й економічного розвитку, привели до переміщення ідеалу соборності й суверенності, становлення державності України в діаспору за рубежем.

Відродження української політичної думки почалося після проголо-шення державної незалежності України в серпні 1991 р.

5 Зародження і утвердження сучасної політичної думки й політичної науки в Україні

У роки радянського політичного режиму, панування марксистсько-ленінської ідеології політична думка в Україні фактично не просунулась уперед порівняно з ідеями та думками, висловленими її найвидатнішими представниками в дореволюційні часи та в еміграції. Це пов'язано, насамперед, з тим, що в СРСР політичну науку переважно репрезентувало таке вузько класове і догматичне вчення, як "науковий комунізм". Тому, здобувши незалежність, Україна вимушена була починати фактично з азів політичної науки, без якої неможливий демократичний розвиток жодної держави.

В 90-ті роки XX ст. в Україні розпочався справжній політологічний ренесанс. Поступово були реформовані старі й створені нові кафедри політології в вузах, виникли відповідні відділи в академічних інститутах, наукові установи.

Звичайно, все це з'явилося не на порожньому місці. Безцінним для політичного відродження України став досвід світової політичної науки. Особливо тих закордонних установ, де постійно вивчають українську політичну думку, розвивають політичну науку та аналізують сучасні політичні проблеми й перспективи розвитку нашої держави. Насамперед це наукові українські заклади в еміграції. Серед них слід виділити такі:

- Український соціологічний інститут у Відні. Перший науковий український заклад в еміграції, заснований в 1919 р. М. Грушевським. Проіснувавши до 1922 р., інститут підготував і видав друком ряд робіт М.Грушевського, М. Драгоманова, С. Подолинського і ін.

- Український вільний університет. Науково-педагогічний та видавничий український заклад, заснований у Відні. Потім функціонував у Празі, а з 1945 р. – у Мюнхені.

- Східно-Європейський дослідницький інститут ім. В. Липинсько-го. Діє з 1963 р. у Філадельфії (США). Тут зберігають, опрацьовують та публікують архівні матеріали і творчий доробок В. Липинського, інші документи, пов'язані з новітньою історією України.

У 90-ті роки XX ст. заявили про себе і вітчизняні політологічні центри. До них, зокрема належать:

– інститут держави і права ім.. В.М. Корецького НАН України. Науково-дослідницька установа, де досліджується широке коло правових, політичних та міжнародних проблем, що мають важливе значення для розвитку як юридичної, так і політичної науки, становлення української правової держави. Головні напрямки наукових досліджень – теоретичні і прикладні проблеми формування України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави; роль закону в регулюванні суспільних відносин; ефективність реалізації чинного законодавства; історія розвитку політико-правових інститутів в Україні; права і свободи людини і громадянина та ін.

– Українська асоціація політологів. Утворена в 1991 р. у Києві з ме-тою сприяти розвиткові політичних наук в Україні, підготовки наукових кадрів, вироблення рекомендацій для поліпшення соціально-політичної ситуації в республіці, підтримки зв'язків і обміну досвідом із політологічними центрами зарубіжних країн і міжнародних організацій.

– Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України – науково-дослідницька установа, утворена в 1991 р. у Києві. Головний напрям діяльності – дослідження закономірностей політичного розвитку та етнонаціональних процесів. У структурі інституту діють відділи етнополітології, теоретичних та прикладних проблем політології, національних меншин та ін. Також при цій установі діють наукові центри політичних технологій, історії політології, проблем церкви та етноконфесійних досліджень і ін.

– Українська академія політичних наук. Добровільна громадська організація, що об'єднує науковців, викладачів навчальних закладів, працівників органів державної влади та управління, місцевого самоврядування з метою сприяння розвитку політичної науки.

Поряд з державними установами проблеми політичної науки вивча-ються і досліджуються цілою низкою приватних установ. Значну роль в розвитку прикладної політології відіграють соціологічні центри, які постійно проводять соціологічні дослідження політичної думки населення України і дають свої експертні оцінки політичним рішенням, рекомендації по вирішенню тих чи інших політичних проблем.

Утвердженню політичної думки в українському суспільстві в сучас-них умовах значною мірою сприяє система вищої і частково середньої освіти в Україні, яка зорієнтована на затвердження політичних знань у молодіжному середовищі.

Питання для самоперевірки:

1. Назвіть основні риси, властиві розвитку політичної думки в період Київської Русі.
2. В яких творах викладені основні політичні ідеї княжої доби?
3. Назвіть особливості соціально-економічного розвитку України в XVI – першій половині XVII ст.
4. Яка роль Б. Хмельницького в становленні української державності?
5. Який внесок у розвиток української політичної думки зробила Києво-Могилянська академія?
6. Проаналізуйте вимоги Кирило-Мефодіївського товариства по форму-ванню державно-політичного ладу.
7. Які політичні ідеї М. Драгоманова роблять його одним із найвизначні-ших представників української політичної думки?
8. Як і ким висвітлювалися проблеми національного відродження й державності в суспільно-політичній думці України другої половини XIX – початку XX ст.?
9. Які основні проблеми постали перед політичною думкою після набут-тя Україною незалежності?

РОЗДІЛ №2 «ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА»

Лекція 2.1-2.2. Політична влада і механізми її функціонування

План лекції

1 Сутність влади: основні теоретичні підходи
2 Структура політичної влади
3 Види влади. Специфіка політичної влади
4 Проблеми легітимності влади

Зміст лекції

Тема влади є центральною в політології. Вона дає ключ до розуміння політичних інститутів, політичних рухів і самої політики. Визначення поняття влади, її сутності та характеру має найважливіше значення для розуміння природи політики та держави, уможливлює виокремлення політики й політичних відносин з усієї сукупності соціальних відносин.

1 Сутність влади: основні теоретичні підходи

Поняття "влада" у повсякденному житті й у науковому середовищі вживається в різних значеннях. Філософи говорять про владу над об'єктивними законами суспільства, соціологи – про владу соціальну, економісти про владу – господарську, юристи – про державну владу, природознавці – про владу над природою, політики – про політичну владу, психологи – про владу людини над собою, батьки – про сімейну владу й т.п.

Феномену влади приділяли пильну увагу всі видатні представники політичної науки. Уже античні мислителі Платон, Аристотель й інші намагалися проникнути в сутність соціальної природи політичної влади. У середні століття й Новий час до проблем влади великий інтерес проявляли Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Э. Кант і багато інших. Істотні внески у розробку теорії влади зробили Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, М. Вебер.

Питання влади перебувають у центрі уваги сучасної політології й соціології. Але незважаючи на пильну увагу вчених до проблем влади, багато закордонних дослідників пишуть про ореол містики й таємничості, які оточують владу, про те, що поняття влада "смутно". Французький учений Шевальє писав, що реальна влада завжди вабила до себе більше, чим міркування про неї. М.С. Хрущов у своїх мемуарах висловився про владу так: "Можна насититися всім: їжею, жінками ..., не можна насититися тільки владою, її хочеться усе більше й більше".

Так що ж таке влада?

Історичний досвід показує, що там, де з'являється необхідність у по-годжених діях людей (будь те окрема родина, група, соціальна верства, нація або суспільство в цілому), відбувається підпорядкування їхньої діяльності досягненню певних загальних цілей. І одночасно визначаються провідні й ведені, пануючі й підвладні, пануючі й підлеглі. Мотиви підпорядкування досить різноманітні. Вони можуть бути засновані на зацікавленості в досягненні поставленої мети, на переконанні в необхідності виконання розпоряджень, на авторитеті пануючих або просто на почутті страху перед небажаними наслідками у випадку непокори.

Таким чином, владні відносини об'єктивно властиві громадському життю. Вони необхідні для підтримки цілісності і єдності суспільства, для організації суспільного виробництва.

У політології існує кілька напрямків наукової думки, що представляють різні методологічні підходи до вивчення влади, її сутності, природи й т.п. Основні з них:

• телеологічний, що характеризує владу як стійку здатність досяг-нення поставлених цілей, одержання намічених результатів за допомогою інших людей;

• біхевіористський, що розглядає владу як особливий тип поведін-ки, при якому одні люди командують, – а інші – підкоряються (англійське слово behavior у перекладі означає "поведінка"); Цей підхід індивідуалізує розуміння влади, зводячи його до взаємодії реальних особистостей.

• інструменталістський, що трактує владу як можливість використання певних засобів впливу, у тому числі насильства;

• структурно-функціналістський, що розглядає владу як властивість соціальної організації, як спосіб самоорганізації людської спільності, заснований на доцільності поділу функцій управління й виконання;

• реляціоністський, що розглядає владу як взаємодію індивідів, коли один індивід змінює поведінку іншого.

Крім названих, існують й інші підходи до проникнення в сутність влади.

З урахуванням багатоаспектності влади можна дати лише саме загальне її визначення.

Влада – це здатність і можливість здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою різного роду засобів – права, авторитету, примуса, переконання, насильства.

2 Структура політичної влади

Основними компонентами влади є її джерела, суб'єкти, об'єкти, ресурси й процес, що є результатом взаємодії всіх її компонентів і що характеризується, насамперед механізмом, що забезпечує стабільність усього процесу володарювання.

Джерела влади – владна першооснова. Як джерела влади можуть виступати авторитет, сила, закон, багатство, знання, соціальний і політичний статус, харизма й т.д. Американський футуролог О. Тоффлер у книзі "Зміщення влади: знання, багатство й сила на порозі XX століття" докладно аналізує три основних джерела, що живлять владу. Згідно О. Тоффлеру, сила, багатство й влада зв'язані в єдину систему, у певних умовах взаємозамінні й у сукупності націлені на підтримку влади. Кожний із цих джерел дає владі певну якість: сила або погроза її застосування здатні лише на грубий примус, функціонально обмежені й властиві лише владі нижчого рівня. Багатство є джерелом влади середньої якості, що може мати у своєму розпорядженні як негативні, так і позитивні засоби стимулювання. Знання лежать в основі влади вищої якості, найбільш ефективної. Тоффлер стверджує, що в сучасному світі знання (у різних формах: інформації, науки, мистецтва, етики) у силу своїх переваг – нескінченності (невичерпності), загальнодоступності, демократичності – підкорили силу й багатство, ставши визначальним фактором функціонування влади.

Суб'єкти влади – носії влади, активна діюча величина в системі влади, від якої виходить вплив, випливають розпорядження, вказівки.

Суб'єкти влади, узяті в іншому відношенні, можуть бути і є самі об'єктами для вищестоящої влади.

Об'єкти влади – явища, предмети, органи, установи, підприємства, населення, на керівництво (керування) якими за законом або підзаконними актами спрямована діяльність влади.

Суб'єкти політичної влади мають складний, багаторівневий характер. Її первинними авторами є індивіди й соціальні групи, вторинними – політичні організації; суб'єктами найбільш високого рівня, що безпосередньо представляють у владних відносинах різні групи й організації, – політичні еліти й лідери. Зв'язок між цими рівнями може порушуватися.

Таким чином, суб'єктом влади може бути окрема людина, організація, спільність людей, наприклад народ або навіть світове співтовариство, об'єднана наприклад в ООН.

Безпосереднім суб'єктом влади звичайно виступають ті люди, які концентрують у своїх руках величезний вплив і довіру, фінансову могутність, потужні важелі впливу на інших людей.

Республіканська форма правління, демократичний політичний режим припускає владу народу, яку він реалізує безпосередньо (безпосередня демократія) і опосередковано через своїх представників у вищих органах політичної влади (представницька демократія). Однак можливості безпосередньої демократії обмежені багатьма обставинами. По-перше, занадто мало форм, що дозволяють залучити до вирішення політичних питань відразу весь народ (вищими із цих форм є вільні вибори й референдуми). По-друге, політичне керування суспільством – це постійна, компетентна робота. Представити в ролі такого органа весь народ просто неможливо. От чому влада народу – це насамперед представницька демократія, народ

делегує свої владні права відповідним органам влади (законодавчим, виборчим, судовим) і конкретним особам (президент, прем'єр-міністр).

Влада неможлива без підпорядкування об'єкта. Суб'єкт завжди прагне, окрім засобів примуса, підкорити своїй волі об'єкт. Готовність об'єкта до підпорядкування залежить від ряду факторів: від власних якостей об'єкта володарювання, від характеру висунених до нього вимог, від ситуації й засобів впливу, які має в своєму розпорядженні суб'єкт. В остаточному підсумку в об'єкта владної волі завжди є нехай крайній, але все-таки вибір – загинути, але не підкоритися. Усвідомлення залежності влади від рівня покірності населення знайшло своє практичне політичне вираження в акціях громадянської непокори, широко використовуваних у сучасному світі, у тому числі й в Україні, як засіб ненасильницької боротьби.

Важливою соціальною причиною підпорядкування одних людей ін-шим є нерівномірний розподіл ресурсів влади.

Ресурси влади – це всі ті засоби, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта. Ресурси влади дуже різноманітні. Вони можуть застосовуватися для заохочення, покарання або переконання.

Ресурси влади так само різноманітні, як різноманітні засоби задово-лення різних потреб й інтересів людей. Існує кілька класифікацій ресурсів. Американський політолог А. Этціоні виділяє утилітарні, примусові й нормативні ресурси.

Утилітарні – це матеріальні й інші соціальні блага, пов'язані з по-всякденними інтересами людей. З їхньою допомогою влада може “купува-ти” не тільки окремих політиків, але й цілі верстви населення. Ці ресурси використаються як для заохочення, так і для покарання (збільшення або зменшення зарплати, надання або позбавлення соціальних пільг і т.п.).

Примусові – це міри адміністративного й громадського осуду або покарання. Вони використовуються тоді, коли не спрацьовують утилітарні ресурси. Це, наприклад, судове переслідування учасників страйку, не злякавшихся економічних санкцій.

Нормативні – це засоби впливу на внутрішній світ, ціннісні орієнтації й норми поведінки людини. Вони покликані переконати підлеглих у спільності інтересів керівника й підлеглих, забезпечити схвалення дій суб'єкта влади, прийняття його вимог.

Існує класифікація ресурсів відповідно до найважливіших сфер жит-тєдіяльності: економічні, соціальні, культурно-інформаційні, силові.

Економічні – це матеріальні цінності, необхідні для суспільного й особистого виробництва й споживання, гроші як їхній загальний еквівалент, техніка, земля, корисні копалини й т.п.

Політична влада використовує економічні ресурси для вирішення багатьох проблем загальнодержавного й міжнародного характеру. За допомогою економічних засобів політична влада може стимулювати інвестиції в національну економіку, стимулювати структурну перебудову господарства, не допустити монополізацію господарських галузей однієї або двома компаніями, сповільнити темпи інфляції й істотно скоротити безробіття й багато чого іншого. Для досягнення зазначених цілей політична, державна влада використовує, насамперед, кошти державного бюджету.

Соціальні ресурси – здатність підвищення або зниження соціального статусу або рангу, місця в соціальній стратифікації. Вони частково збіга-ються з економічними ресурсами. Наприклад, доход і багатство, будучи економічним ресурсом, одночасно характеризують і соціальний статус. Разом з тим, соціальні ресурси включають такі показники, як посада, престиж, медичне обслуговування, соціальне забезпечення й т.п.

У тих країнах, де високий рівень розвитку соціальних програм – за-вдяки чому населенню надана широка система страхування, високий рівень пенсій, розвинена система благодійних організацій і т.п., – більшість громадян зацікавлена в збереженні існуючої політичної влади.

Культурно-інформаційні ресурси – знання й інформація, а також засоби їхнього одержання й поширення: інститути науки й освіти, засоби масової інформації й ін. Контроль над знаннями й інформацією звичайно прямо пов'язаний з володінням економічними ресурсами, що мають першорядну значимість. Разом з тим, у сучасному світі досить чітко проявляється тенденція підвищення ролі культурно-інформаційних ресурсів як джерела влади. Мова йде, у першу чергу, про засоби масової інформації. Інформаційні ресурси здатні служити

різним цілям: не тільки поширенню об'єктивних відомостей про діяльності уряду, положенню в суспільстві, але й маніпулюванню – управлінню свідомістю й поведінкою людей всупереч їхнім інтересам, а нерідко й волі, заснованому на спеціальних методах обману.

Силові ресурси – це армія, поліція (міліція), різні служби безпеки, прокуратура, суд, а також приналежна їм техніка, озброєння, в'язниці й т.д. Цей вид ресурсів традиційно вважається найбільш ефективним, вирішальним джерелом влади. Його використання здатне позбавити людину життя, волі й майна – його вищих цінностей. Особливо часто політична влада прибігає до такого роду ресурсів у випадках ослаблення своєї сили, мощі й впливу на суспільство.

Різні ресурси влади звичайно застосовуються її суб'єктами в комплексі, особливо державою, у більшому або меншому ступені всіма видами ресурсів, що володіє.

У сучасних умовах політична влада використає різні методи свого функціонування:

• установлення позитивних стимулів, переконання;

• примус;

• маніпулювання (різного роду обіцянки, які найчастіше не виконуються, установлення пільг і т.д.);

• блокування небажаних наслідків (створення перешкод конкурен-там у боротьбі за владу, зокрема шляхом використанням піар-технологій, залякування негативними наслідками й т.д.);

• прямий і непрямий інформаційний контроль (нав'язування реко-мендацій, пропозицій, створення певного іміджу й т.д.).

Домінуючим принципом механізму функціонування політичної влади є принцип її поділу. Основоположниками теорії поділу влади вважають англійського філософа Дж. Локка й французького просвітителя, правознавця, філософа Ш. Л. Монтеск'є. Відповідно до цієї теорії для правильного й ефективного функціонування держави повинні існувати незалежні друг від друга законодавча, виконавча й судова влади. Це створює систему "стримувань і противаг" проти посилення однієї галузі влади, зосередження влади в одному центрі, зловживання нею; сприяє продуманості, вивіреності, балансу в прийнятті рішень, а виходить, дієвості політичного керівництва й управління. Відповідно формується особливий механізм забезпечення волі й незалежності окремого індивіда, його захисту.

Носієм законодавчої влади виступає вищий представницький державний орган – парламент; виконавча влада – президент, уряд, міністерства й відомства, державно-адміністративні установи; судова влада – незалежні суди, що підкоряються тільки закону.

Уперше принцип поділу влади знайшов своє юридичне оформлення в Конституції США (1787), потім у Конституційних актах Великої французької революції. У сучасному світі в переважній більшості країн Конституціями закріплений поділ влади, у тому числі й в Україні.

3 Види влади. Специфіка політичної влади

Особливості різних елементів влади: суб'єкта, об'єкта, ресурсів і процесса – можуть бути використані в якості основ її типологізації. Однією із найбільш змістовних класифікацій влади є її поділ згідно з ресурсами , на яких вона ґрунтується, на економічну, соціальну, культурно-інформаційну, примусову і політичну.

Економічна влада – це контроль над економічними ресурсами, влас-ність на різного роду матеріальні цінності. У відносно спокійні періоди суспільного розвитку економічна влада домінує над другими видами влади. Це є можливим, завдяки таким її якостям, як:

• зв'язок з матеріальними, первісними, найбільш сильно діючими потребами людей. Задоволення первісних потреб – в їді, одежі, житлі і т.п. – необхідна умова існування людини. Згідно, наприклад, теорії А. Маслоу, саме ці потреби, будучи незадоволеними, в вирішальній мірі детермінують поведінку людини. Прямий зв'язок з основними потребами людини дозволяє широко використовувати економічну владу для забезпечення лояльності чи прямого підкупу політиків, чиновників виборців і т.п.;

• постійність дії. Економічна влада пов'язана із задоволенням повсякденних потреб людей. Тому вона діє на людей постійно, спо-нукуючи їх до певних дій, в той час як, наприклад, примусова влада, передбачає санкції лише за порушення закону і діє епізодично;

• непомітність і широкі засоби проникнення. Носієм економічної влади є гроші. Канали і обсяги їх переміщення важко контролювати. Це дозволяє широко використовувати фінансові ресурси, навіть порушуючи виборчі закони, для підтримки вигідних їх власниками політичних сил, в тому числі і під час виборчих компаній.

Соціальна влада – це можливість розподілу місцезнаходження в соціальній структурі – статусів, посад, пільг, привілеїв. Сучасні держави володіють великою соціальною владою. За допомогою соціальної політики, використовуючи соціальні ресурси, вони можуть впливати на суспільний стан широких верств населення, одержуючи завдяки цьому їх лояльність і підтримку.

Культурно-інформаційна (духовно-інформаційна) влада –це перш за все влада над людьми за допомогою наукових знань, інформації і засобів їх розповсюдження. Крім того, вона включає моральну, релігійну і деякі інші види влади, пов'язані з підкоренням на основі авторитету. В сучасному суспільстві із всіх видів духовного впливу на передові позиції виходить науково-інформаційна влада. Знання використовуються як для підготовки урядових рішень, так і для безпосереднього впливу на свідомість людей з метою забезпечення їх політичної лояльності і підтримки. Такий вплив здійснюється через учбові заклади і особливо за допомогою ЗМІ (газет, журналів, радіо, телебачення, Інтернету).

Примусова влада спирається на силові ресурси і означає контроль над людьми за допомогою застосування чи загрози застосування фізичної сили.

Об'єктом політології є не всяка влада, а тільки влада публічна, полі-тична, під якою розуміється здатність класу, групи або індивіда проводити свою волю в суспільному житті, опираючись на систему установ, організацій, законів, політичних відносин.

Політична влада – це влада, здійснювана через державу й у державній системі, у системі політичних партій, організацій і рухів. Вона так чи інакше пов'язана з державою й державним регулюванням, але не обов'язково є державною владою.

Слід зазначити, що політична й державна влада, багато в чому збігаючись, у той же час не тотожні. Усяка державна влада є політичною владою, однак не всяка політична влада є державною. Зміст політичної влади набагато ширше, а державна влада є її центральним інститутом.

Політична влада реалізується не лише державним апаратом, але перш за все через діяльність політичних партій, суспільних організацій, суспільно-політичних рухів та інших суб'єктів політики.

Державна влада – своєрідне ядро політичної влади, оскільки лише держава володіє монополією на прийняття законів, обов'язкових для всього суспільства, і на легальне фізичне насилля.

Так, політичні партії проводять свою волю і впливають на своїх членів і на співчуваючих через статути програми, інструкції тощо. Державна влада домінує в суспільстві, оскільки використовує своє монопольне право на примус. Суспільний зміст державної влади полягає в її здатності нав'язувати свою волю всьому суспільству, аж до подолання опору її опонентів шляхом застосування примусу і в необхідних випадках – насилля. Ця здатність санкціонована системою правових та ідеологічних норм.

Партії є суб'єктами політики, до арсеналу їх засобів входять суто політичні технології: узгодження інтересів, координування дій соціальних груп, пошук компромісів у спільних питаннях. Держава як основний суб'єкт влади ккерує суспільством політико-адміністративними засобами.

Політична влада на відміну від інших форм влади має свою специфіку. Її відмітні ознаки:

• верховенство, обов'язковість її рішень для всього суспільства й відповідно – для всіх інших видів влади. Вона може обмежити вплив інших форм влади в розумних межах, або взагалі усунути їх;

• загальність, тобто публічність. Це означає, що політична влада діє на основі права від імені всього суспільства;

• легальність у використанні сили й інших засобів володарювання в межах країни;

• найширший спектр використовуваних засобів для завоювання, утримання й реалізації влади.

4 Проблеми легітимності влади

Визнання суспільством законності, правомірності офіційної влади позначається в політології поняттям легітимність. Дане поняття вказує на суспільне визнання влади, на те, що суспільство, народ робить їй довіру й підтримку, а не на правове, юридичне закріплення політичної влади у відповідних державних документах. Одержати юридичну, правову законність тим, хто взяв у свої руки влада, нескладно. Тому й ціна такого формального визнання влади не настільки велика в порівнянні з визнанням політичної влади народом, тобто легітимністю політичної влади. Відповідно, варто розрізняти поняття "легітимність влади" (суспільне визнання її законності) і "легальність влади" (правове, формальне її закріплення).

Формування переконаності людей у правомірності й ефективності існуючої політичної влади може досягатися різними способами. Німецький соціолог М. Вебер виділив три типи легітимного панування

Перший тип – традиційний, це влада вождів, монархів. Легітимність їхньої влади ґрунтувалася на праві престолоспадкування, на визнанні божественного характеру влади монарха. Сама влада опирається на традицію населення підкорятися. Традиційний тип легітимності зберігся в країнах з монархічною формою правління (Саудівська Аравія, Йорданія, Кувейт й ін.) і примітивних суспільствах.

Другий тип – харизматичний. Термін "харизма" у перекладі із грецького означає "божественний дарунок". Спочатку зміст терміна мав релігійний характер. До носіїв справжньої харизматичної влади М. Вебер відносив пророка Мойсея, царя Давида, Магомета, Будду. У сучасному суспільстві наявність у тієї або іншої особистості керівника виняткових якостей прямо не зв'язують із Богом. Однак у суспільній свідомості існує уявлення, що ця людина не така, як усі, що в нього є щось таке, незвичайне, надприродне, що вона користується заступництвом якихось вищих сил. Серед відомих історичних діячів харизматичними якостями наділялися Наполеон, Ленін, Сталін, Гітлер, Мао-Дзе-Дун й ін. Харизматичний тип влади характеризується абсолютною довірою населення до лідера в силу його видатних якостей. Отже, легітимність у харизматичному типі влади опирається на віру населення у виняткові здатності лідера. Звичайно харизматичний тип влади виникає в перехідних і нестабільних суспільствах. Цей тип влади зберігає своє значення й у країнах, що розвиваються.

Третій тип – раціонально^-легальний. Він заснований на вірі в правильність формальних правил, по яких формується влада: вільні вибори, верховенство закону, рівна відповідальність влади й громадян перед законом і т.д. Даний тип легітимності характерний для демократичних країн.

Однак на практиці ці ідеальні типи М.Вебера вигадливо перемішані. Так, навіть у промислово розвинених і демократично стабільних країнах, наприклад у Великобританії, легітимність влади опирається на традиції (інститут монархії) і визнання результатів вільних виборів.

Англійський дослідник Д. Хелд виділяє такі види легітимності:

- легітимність, яка ґрунтується на апатії населення , що свідчить про його байдужість до сформованого стилю керівництва і форм прав-ління;
- прагматична (інструментальна) легітимність, при якій виявлена владі довіра здійснюється в обмін на дані нею обіцянки тих чи інших соціальних благ;
- легітимність, як нормативна підтримка, вона передбачає співпадіння політичних принципів, поділюваних населенням і владою.

Легітимність влади – це не постійний, застиглий стан, а досить рух-лива змінна. Легітимність влади на якихось етапах її існування може зростати, на якихось падати. У суспільстві відбуваються коливання легітимності влади. Ці коливання пов'язані із процесами легітимізації й делигітимізації влади. Легітимізація – це процес росту суспільного визнання лідерів й інститутів політичної влади. Делегітимізація – процес падіння авторитету лідера й інститутів політичної влади.

Найважливішими ознаками падіння легітимності влади є:

• ріст ступеня примусу;

• обмеження прав і свобод;

• заборона політичних партій і незалежної преси;

• ріст корумпованості всіх інститутів влади, їхнє зрощування із кримінальними структурами;

• низька економічна ефективність влади.

Остання ознака – найбільш істотний показник делигітимізації влади.

Легітимність влади може заперечуватися її супротивниками як відк-рито, так і потай. Крайньою крапкою падіння легітимності влади є революції, державні перевороти.

У цілому легітимність влади перебуває в прямої залежності від її ефективності, тобто ступеня виконання владою своїх завдань і функцій. В ідеалі це означає гарантоване проведення в життя владних розпоряджень із найменшим рівнем примуса, мінімальними витратами. Необхідною умовою для цього є достатність підстав влади й ефективність використання її ресурсів.

Важливий показник ефективності влади – чітка взаємодія всіх її галузей, раціональність вертикальних і горизонтальних структур.

Не менше значення у відносинах громадян до влади має економічний добробут, забезпечення такого рівня і якості їхнього життя, який визнається в даному суспільстві нормою.

В цілому влада визнається ефективною, а виходить, і легітимною, якщо їй вдається забезпечити стабільність, визначеність, порядок. Влада, не здатна запобігти великим політичним конфліктам, громадянським й міжнаціональним війнам, протистоянню законодавчої й виконавчої влади, центра, регіональних і місцевих органів, губить свою легітимність.

У сучасному суспільстві вироблені різноманітні засоби легітимізації влади: політичні, ідеологічні, економічні й т.д. До політичних засобів відносяться, насамперед пошук підтримки, розширення соціальної бази влади. Важливим інструментом цієї форми легітимізації є демократизація громадського життя, розширення участі громадян в управлінні. Це створює відчуття загальної причетності людей до політики, що проводиться владою, дозволяє громадянам деякою мірою почувати себе її суб'єктом.

Відчуттю причетності до влади можуть сприяти пропаганда політичного курсу, що проводиться, ідеологічна обробка мас.

Найбільш дійовим засобом легітимізації влади є успішне здійснення державної політики й економічних програм, стійке зростання доходів населення й у цілому рівня життя.

Питання для самоперевірки:

1. У чому сутність влади?
2. Охарактеризуйте основні підходи до визначення влади.
3. Що являє собою структура влади? Які її основні елементи?
4. Назвіть відмітні ознаки політичної влади.
5. У чому різниця понять легітимність і легальність влади?
6. Для чого використається принцип поділу влади?
7. Які типи легітимного панування виділяв М.Вебер?
8. Які джерела формування політичної влади в Україні?

Лекція 2.3-2.4. Політична система. Політична система сучасної України

План лекції

1. Поняття політичної системи.
2. Структура й функції політичних систем.
3. Типологія політичних систем.
4. Політична система України.

Зміст лекції

Людське суспільство перебуває в процесі постійних змін, які відбуваються під впливом

різних факторів. Ускладнюються соціальні взаємозв'язки між людьми, з'являються нові потреби й відповідно – види діяльності, що задовольняють їх. Змінюються природне середовище, енергетичні ресурси, міжнародні умови існування сучасних держав. Тому питання про те, як суспільство пристосовується до вимог постійно змінюючогося внутрішнього й зовнішнього середовища, завжди представляється актуальним не тільки в теоретичному, але й у практичних змістах.

Здатність суспільства реагувати на зростаючі потреби індивідів, адаптуватися до умов, що змінюються, свого функціонування забезпечується політичною системою.

1 Поняття політичної системи

Термін "система" увів у науковий оборот німецький біолог Л. фон Берталанфі в 20-х роках XX ст. для позначення процесів обміну клітки із зовнішнім середовищем. Він розглядав систему як сукупність взаємозалежних елементів, як цілісність. Відносини взаємозалежності означають, що зі зміною навіть одного елемента системи змінюється вся цілісність. Система розвивається завдяки тому, що реагує на всі сигнали ззовні й на вимоги своїх внутрішніх елементів.

Поняття "системи" на розгляд суспільства переніс Т. Парсонс, що представив суспільство як взаємодію чотирьох підсистем, які перебувають у відносинах взаємозалежності й взаємообміну: економічної, політичної, соціальної й духовної. Кожна з підсистем виконує певні функції, реагує на вимоги, які надходять зсередини або ззовні, а разом вони забезпечують життєдіяльність суспільства в цілому.

У політологію поняття "політична система" було уведено в 50-х роках XX ст. американським політологом Д. Істоном, що створив теорію політичної системи. Це поняття було покликано відобразити два моменти:

1) цілісність політики як самостійної сфери суспільства, що представляє сукупність взаємодіючих елементів (партій, держави, лідерів, права й т.д.);

2) характер зв'язків політики із зовнішнім середовищем (економічною, соціальною, культурною сферами, іншими державами).

Введення поняття "політична система" мало й практичну спрямованість. Воно повинне було допомогти виявленню факторів, які забезпечують стабільність і розвиток суспільства, розкриттю механізмів узгодження інтересів різних груп.

Системний підхід вносить до політичного аналізу ідею багатоканальної, багатофакторної обумовленості. Вона базується на тому. Що поряд із економічними чинниками та соціальними інтересами, а інколи і всупереч їм, політичні події та інститути залежать також від культурного середовища, від національного менталітету, від традицій і звичаїв, від структури пануючих у суспільстві цінностей, від геополітичних умов, від ситуативного складу різних подій та інших обставин.

Поняття "політична система" ємне по змісту. Політичну систему можна визначити як сукупність політичних інститутів, суспільних структур, норм і цінностей, а також їхніх взаємодій, у яких реалізується політична влада й здійснюється політичний вплив. Тому в політичну систему включаються не тільки політичні інститути, які безпосередньо й активно беруть участь у політиці (держава, партії, лідери й т.д.), але й економічні, соціальні, культурні інститути, традиції, цінності, норми, що мають політичне значення й опосередковано впливають на політичний прогрес. Призначення всіх зазначених політичних і суспільних інститутів (у їхньому політичному значенні) полягає в тому, щоб розподіляти ресурси (економічні, матеріальні, технологічні й т.д.) і спонукувати населення до прийняття цього розподілу в якості обов'язкового для всіх.

Обмін ресурсами й взаємодія політичної системи із зовнішнім середовищем здійснюється за принципом "входу" й "виходу".

Один з авторів системного підходу в політології американський дослідник Д. Істон розрізняв два типи "входу": вимоги й підтримка. Вимогу можна визначити як звертання до органів влади, думка із приводу бажаного або небажаного розподілу цінностей і ресурсів у суспільстві. Наприклад, вимоги трудящих про підвищення мінімальної заробітної плати або вимоги вчителів про збільшення асигнувань на освіту й т.д. Оскільки уявлення різних груп

населення про справедливий розподіл ресурсів не збігаються, остільки, накопичуючись, вимоги мають тенденцію послабляти політичну систему. Вони є наслідком неуважності владних структур до мінливих інтересів і потреб соціальних груп.

Підтримка є формою вираження політичної лояльності, тобто відданого, доброзичливого ставлення до режиму, і означає посилення політичної системи. Формами прояву підтримки можуть уважатися справне виплачування податків, виконання військового обов'язку, повага до владних інститутів, проведення демонстрацій у підтримку режиму й т.д.

Головним елементом підтримки політичної системи є легітимність влади. Визнання легітимності влади, її авторитету означає в очах населення згоду з існуючою системою владних відносин, організованих політичною системою.

У результаті "входу" відбувається процес впливу зовнішнього середовища на політичну систему. Наслідком цього впливу служить реакція системи на вимоги або підтримку, тобто "вихід". На "виході" з'являються авторитетні рішення й політичні дії влади із приводу розподілу цінностей і ресурсів. Вони можуть виступати у формі нових законів, асигнувань на конкретні потреби, політичних заяв і т.д.

2 Структура й функції політичної системи

Політика, будучи відносно самостійною сферою, являє собою стійку взаємодію складових її елементів. Причому відносини між ними носять характер взаємозалежності. Це означає, що зміни в діяльності якого-небудь елемента приводять до змін у функціонуванні всієї системи. Сама політична система складається з підсистем, які й утворюють цілісність Основний елемент політичної системи – інституціональна підсисте-ма. Вона являє собою сукупність інститутів (державних, партійних, суспі-льно-політичних), що виражають і представляють різні за значенням інте-реси: від загальнозначущих до групових і часток.

Найважливішим інструментом реалізації суспільних інтересів є дер-жава. Максимально концентруючи у своїх руках владу й ресурси, вона розподіляє цінності й спонукує населення до обов'язкового виконання своїх рішень.

Крім держави в інституціональну підсистему входять як політичні організації – партії, суспільно-політичні організації й рухи й ін., так і неполітичні організації, що мають значні можливості впливу на владу й суспільство. До таких у першу чергу можна віднести засоби масової інформації й церкву.

Зрілість інституціональної підсистеми визначається ступенем диференціації й спеціалізації ролей і функцій її структур. Завдяки спеціалізації, ця підсистема може швидко й ефективно реагувати на нові потреби й вимоги населення.

Інститути влади й впливу виконують усілякі функції на основі різних норм – політичних, правових, моральних і т.д. Вся сукупність норм, що регулюють політичні відносини, становить нормативну підсистему. Політичні й правові норми закріплюються в конституціях, уставах і програмах партій, правових актах, а також у постановах, рішеннях, указах і т.п. владних органів. Через політичні норми владні структури доводять до відома суспільства свої цілі, визначають бажану модель поведінки.

Політичні норми знаходять своє вираження також й в існуючих політичних традиціях, обрядах і звичаях. Причому останні часом виконуються навіть більш старанно, ніж норми, закріплені законодавством.

Політичні й правові норми регулюють політичні відносини, надаючи їм упорядкованість, визначаючи бажане й небажане, дозволене й не дозволене з погляду зміцнення політичної системи.

Додержуючись таких формалізованих і неформалізованих правил, політичні суб'єкти вступають у взаємодії. Форми подібних взаємодій, заснованих на згоді або конфлікті (наприклад, між особистістю й державою; політичними системами різних країн), їхня інтенсивність і спрямованість створюють комунікативна підсистему. Система комунікацій характеризує відкритість влади, її здатність вступати в діалог, прагнути до згоди, реагувати на актуальні вимоги різних груп, обмінюватися інформацією із суспільством.

Політичні взаємодії обумовлюються характером культурно-релігійного середовища, її однорідністю. Сукупність субкультур, релігійна система, що визначає пріоритетні цінності,

переконання, стандарти політичного поводження, політичну ментальність, становлять культурну підсистему. Вона надає загальнозначущі змісти політичним діям, відносинам різних суб'єктів, стабілізує суспільство й виступає основою взаєморозуміння й згоди. Чим вище ступінь культурної однорідності, тим вище ефективність діяльності політичних інститутів.

Бажані моделі суспільства, відбиті в системі культурних цінностей й ідеалів, визначають сукупність способів і методів реалізації влади. Дана сукупність політичних технологій становить функціональну підсистему. Перевага методів примуса або згоди в реалізації владних відносин визначає характер взаємин влади й громадянського суспільства, способи його інтеграції й досягнення цілісності.

Всі підсистеми політичної сфери зв'язані відносинами взаємозалежності. Взаємодіючи один з одним, вони забезпечують життєдіяльність політичної системи, сприяють ефективній реалізації її функцій у суспільстві.

Функції політичної системи

Політична система покликана забезпечити стабільність суспільства, його прогрес через збалансованість різних груп інтересів. Виходячи із цього, можна виділити наступні функції політичної системи, використовуючи класифікацію сучасних американських політологів Г. Алмонда й Дж. Пауелла.

• Функція вираження інтересів. Політична система повинна представляти інтереси різних соціальних груп через різні організації. У противному випадку вони можуть знаходити інші, часто руйнівні форми вираження своїх вимог.

• Функція узагальнення інтересів. Розкид інтересів різних груп, інди-відів досить значний. Тому й потрібно їхнє узагальнення, розподіл по ступені важливості, переклад вимог на мову програм і доведення їх до влади. Дану функцію здійснюють переважно політичні партії.

• Функція вироблення правил і норм. Цю функцію виконують законо-давчі органи, видаючи закони, нормативні документи.

• Функція застосування правил. Виконання цієї функції – прерогатива виконавчих органів, що реалізують приписання законодавців.

• Функція контролю за застосуванням правил. Цю функцію здійсню-ють судові органи й силові структури.

• Функція політичної комунікації. Вона припускає різні форми взає-модії й обміну інформацією між різними структурами політичної системи, лідерами й громадянами й т.д.

3 Типологія політичних систем

Різноманіття політичних систем, що існують у сучасному світі, свід-чить про те, що на процес їхнього формування й функціонування впливає безліч факторів: історичні традиції, культура, економічний розвиток, зрі-лість громадянського суспільства, геополітичні умови й т.д. Перевага яких-небудь факторів обумовлює особливості й неповторність політичної системи тієї або іншої країни. Однак теоретичний і практичний інтерес представляє те, що їх зближає, дозволяє виявити роль універсальних механізмів і закономірностей їхнього функціонування.

Типологія політичних систем здійснюється на основі обліку різних ознак Одна з перших типологій політичних систем заснована на характері їхніх взаємин із зовнішнім середовищем. За цим критерієм політичні системи підрозділяють на закриті й відкриті.

Закриті політичні системи мають обмежені зв'язки із зовнішнім сере-довищем, несприйнятливі до цінностей інших систем і самодостатні, тобто ресурси розвитку перебувають усередині таких систем. Прикладами можуть служити багато східних традиціоналістських суспільств, а також колишні соціалістичні країни.

Відкриті системи активно взаємодіють із іншими країнами, вони більш рухливі й динамічні, готові до сприйняття нових інститутів і більш толерантні відносно інших цінностей й ідеологій. Розвинені демократичні держави Заходу являють собою приклад відкритих політичних систем.

Залежно від ступеня політичних змін розрізняють політичні системи традиційні й модернізовані.

Для сучасних традиційних систем характерні застарілі принципи організації суспільства,

форм політичного поводження, нерозвиненість громадянського суспільства, консерватизм у здійсненні необхідних суспільству структурних змін. Традиційні системи відрізняються слабкою диференційністю політичних ролей, харизматичним способом утворення влади.

Сучасні модернізовані системи відрізняються проголошенням у якості загальної для всіх її членів цілі модернізації найважливіших економічних і соціальних організацій й установ. Метою політичної модернізації оголошується подолання протиріч, породжуваних наявністю в суспільстві глибоких соціальних контрастів, відносинами між елітою й масами. Близькі до цієї класифікації системи що трансформуються, проводять суспільні перетворення. Такі системи відрізняються більшим динамізмом, орієнтацією на проведення реформ. Виходячи із цього, сучасну Україну можна віднести до політичної системи типу, що трансформується.

Однієї з найпоширеніших є класифікація систем за діючим політич-ним режимом, тобто на основі характеру й способів взаємодії влади, особистості й суспільства. За цим критерієм виділяють три типи політичних систем: тоталітарні, авторитарні й демократичні.

Для тоталітарної політичної системи характерно повне підпорядку-вання особистості й суспільства владі, регламентація й контроль за всіма сферами життя людей з боку держави.

Авторитарна політична система заснована на необмеженій владі однієї особи або групи осіб при збереженні деяких економічних, громадянських, духовних свобод для громадян.

Демократична політична система припускає верховенство інтересів особистості, її прав і свобод, контроль із боку суспільства над владою.

Загальновизнаною в західній політичній науці є типологія політичних систем Г. Алмонда. Він розрізняв їх по типу політичної культури й поділу політичних ролей між учасниками політичного процесу. Г. Алмонд виділив чотири типи політичних систем: англо-американська, європейсько-континентальна, доіндустріальна й частково індустріальна, тоталітарна.

Для англо-американської політичної системи (США, Великобританія) характерний високий ступінь поділу політичних ролей і функцій між учасниками політичного процесу: державою, партіями, групами інтересів і т.д. Влада й вплив розподілені між різними ланками політичної системи. Політична система функціонує в рамках однорідної культури, орієнтованої на захист визнаних у суспільстві ліберальних цінностей: свободи, безпеки, власності й т.д.

Європейсько-континентальна політична система (країни Західної Європи) відрізняється розколом політичної культури, наявністю усередині національних культур протилежних орієнтацій, ідеалів, цінностей, властивих різним класам, етносам, групам, партіям. Тому поділ політичних ролей і функцій відбувається не в масштабах суспільства, а усередині класу, групи, партії й т.д. Однак наявність різнорідних субкультур не заважає приходити до згоди, оскільки є загальна культурна основа – ліберальні цінності.

Доіндустріальні й частково індустріальні політичні системи мають змішану політичну культуру. Вона складається з місцевих політичних субкультур, в основі яких лежать цінності клану, роду, громади, племені. Тому знайти тут згоду й компроміс, не прибігаючи до насильства, практично неможливо. Інтеграція суспільства за допомогою насильства приводить до концентрації влади й впливу в руках вузького кола осіб.

Тоталітарні політичні системи функціонують на основі пріоритету класових, національних або релігійних цінностей. Влада сконцентрована в руках монопольно правлячої партії або групи осіб. Вона контролює всі сторони життєдіяльності суспільства й індивіда.

Французький політолог Ж. Блондель поділяє політичні системи на п'ять категорій за змістом і формами управління:

1. Ліберальні демократії, в яких прийняття політичних рішень зумовлено цінностями свободи, права, індивідуалізму особи, власності.

2. Комуністичні (авторитарно-радикальні), орієнтовані на пріоритет соціальної рівності, справедливого розподілу соціальних благ, планування, нехтування ліберальними досягненнями.

3. Традиційні, з олігархічними формами правління, консервативні за характером, поділ економічних ресурсів і соціальних статусів зазвичай здійснюється нерівномірно (в інтересах традиційних еліт).

4. Популістські, які склалися в країнах, що розвиваються після Другої світової війни; є авторитарними за деякими методами влади заради збільшення соціальної рівності у розподілі

благ в економічній і соціальній сферах та через необхідність послідовно здійснювати реформи, яких потребує модернізація.

5. Авторитарно-консервативні, метою яких є збереження усталеної соціальної нерівності, нехтування ліберальним розумінням прав і свобод, обмеження політичної участі населення.

Різноманітність типологій та класифікацій політичних систем свід-чить про багатомірність політичного світу.

4 Політична система України

В Україні, як і в інших пострадянських державах, перехід від авторитарно-тоталітарної системи суспільного устрою до демократичного суспільства і соціально-правової держави розпочався зі створення нової політичної системи.

Україна прагне створити соціально-політичні інституції за цивілізованим європейським зразком. Запроваджено інститут президентства, за багатьма параметрами Верховна Рада наблизилася до професійного парламенту, змінено статус уряду, затверджено концепцію судової влади. Проте відсутність системного підходу до формування політичних структур призвела до протистояння різних гілок влади, зрештою, до кризи влади загалом, яка проявилась в неефективності владних структур, неузгодженості та суперечливості їхніх дій, втраті авторитету влади у населення.

Україна відповідно до її Конституції є суверенною і незалежною, де-мократичною, соціальною, правовою державою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Легітимність влади, таким чином, виходить від народу, який через вибори виявляє свою волю владним структурам і контролює їх. Україна є парламентсько-президентською республікою. Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Конституція визначає і гарантує самоврядування.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України, конституційний склад якої – чотириста п'ятдесят народних депутатів України, обраних на основі загального, рівного і прямого виборчого права. Обирається вона на 5 років, працює в режимі чергових і позачергових сесій.

Згідно з Конституцією, главою держави з правом виступати від її імені є Президент України. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Він формується Верховною Радою України і Президентом України.

Конституційний суд України як єдиний орган конституційної юрис-дикції України покликаний забезпечити дотримання владними структурами своїх функцій і повноважень.

Винятково важливу роль у процесі формування владних структур відіграють політичні партії як добровільні об'єднання громадян. Вони виражають інтереси певних соціальних верств і груп, беруть участь у процесах здобуття, утримання державної влади і впливу на неї. За нинішніх умов політичні партії України ще не виконують достатньою мірою системотворчого призначення. Сьогодні можна говорити лише про багатопартійність в Україні, яка від атомізованого розмаїття з великою кількістю нечисленних, маловпливових партій поступово трансформується в партійну систему в її класичному розмежуванні на лівих, центр і правих. Зрештою, немає іншого інституту, крім політичних партій, який би успішніше справлявся з трьома найважливішими функціями – передачі влади, політичної мобілізації мас і легітимізації існуючого режиму.

З точки зору особливостей загальносистемних якостей, політична система України характеризується як:

• Відносно стабільна (на поверхні) система, яка спроможна легко трансформуватися в нестабільну внаслідок поглиблення конфліктів між основними політичними блоками, в т.ч. й в середині державного меха-нізму;

• Система з відносно низьким темпом соціальних процесів та недо-статньо сприйнятлива до соціальних новацій;

• Молода самостійна система, яка фактично не має достатньо ефективних сучасних

традицій та досвіду самостійного функціонування;

• Централізована з деякими елементами регіоналізації та децентралізації;

• Система, що діє в умовах надзвичайної, а не нормальної ситуації.

Суспільство об'єктивно зацікавлено в розвитку політичної системи і її окремих структурних елементів.

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягає сутність поняття «політична система»?
2. Як діє механізм функціонування політичної системи за ідеєю Д. Істона?
3. Політична система являє собою одну з підсистем суспільства поряд з економічною й духовною. Що відрізняє її від інших підсистем?
4. Який з елементів політичної системи виступає основним, визначаль-ним? Чому?
5. Які функції виконує політична система суспільства?
6. На підставі яких критеріїв можна класифікувати сучасні політичні сис-теми?
7. Від чого залежить формування тієї чи іншої політичної системи в різні історичні епохи і в різних країнах?
8. Які типи політичних систем відомі вам? До якому з них можна відне-сти політичну систему України?
9. Яке місце в політичній системі займала церква в різні історичні епохи? Чи є сучасна церква структурним елементом політичної системи?
10. Від чого залежить стабільність політичної системи?

Лекція 2.5-2.6. Демократія. Вибори та виборчі системи

План лекції

1. Поняття, сутність та типологія демократії
2. Основні критерії, принципи та риси демократичної організації суспільства
3. Особливості становлення і розвитку демократії в Україні
4. Вибори: поняття, принципи
5. Типологія виборчих систем

Зміст лекції

1 Поняття, сутність та типологія демократії

Демократія у сучасній цивілізації набула статус загальнолюдської цінності. Разом з тим, до цих пір вчені не виробили загальноприйнятного уявлення, на основі якого можна було б сформулювати єдине визначення демократії. Зв'язано це із багатоплановістю використання самого терміну, а також із відмінностями у розумінні демократії у різних концепціях і політичних ідеологіях.

Зміст, який вкладався в термін «демократія», змінювався з ході історичного розвитку, що і придало йому багатоаспектність

В ранні історичні періоди, від стародавньої Греції і до Французької революції 1789р., демократія зводилась головним чином до вчення про форми держави. Для Геродота, в якого вперше зустрічається це поняття, як і для Платона, Арістотеля, Ціцерона, Сенеки та інших класичних авторів, демократія означала не якийсь певний образ суспільства, а особливу форму організації державної влади - нею володіє не одна особа (як при монархії), чи група людей (як, наприклад, при аристократії), а всі.

Переоцінка поняття демократії, а також семантичне його розширення відбувається в період Французької революції (1789 р.). З цього часу демократія відображає вже не тільки державну структуру, альтернативну монархії і аристократії, але і напрям ліберально-буржуазної думки, а також рухів, направлених до соціальної рівності, автономності особи і співучасті громадян у прийнятті рішень. В сучасних умовах під демократією, в залежності від підходу до цього поняття, розуміють:

- спосіб соціально-політичного руху мас;

- форму державного устрою;
- політичний режим;
- систему прав, свобод і обов'язків громадян;
- певний світогляд, напрям думки.

В рамках цих підходів можна виділити різні типи демократії і відповідні їм форми в залежності від того, які із загальних принципів демократії вважаються найбільш значними.

Традиційно-ліберальний тип демократії. Демократія визначається як відповідальне правління, де уряд здатний приймати рішення і нести за них відповідальність. Акцент робиться на представницьку демократію.

Плюралістичний тип демократів. Її представники Д.Труман, Е.Франкель, Р.Даль виходять із різноманітності інтересів людей, і справжня демократія означає якомога більш повне представлення і врахування їхніх інтересів і думок. Вони вважають монополізацію політичних рішень з боку окремих суспільних груп просто неможливою, оскільки на їх думку, процес прийняття рішень здійснюється через протиборство різних груп на якомусь серединному шляху, однаково віддаленому від наявних в кожному випадку приватних інтересів і позицій.

Елітарний тип демократії. Прихильники цієї форми демократії виходять із того, що в умовах панування демократичної більшості, політичні рішення приймаються переважно меншістю. Вони не вважають недоліком панування і владу демократичної еліти. Панівна еліта, вибрана на певний строк, приймає функції політичного представника більшості населення, позбавленого на цей строк можливості діяти словом і вчинками. Демократія в даному випадку — це правління еліт, яке здійснюється за згодою народу.

Економічний тип демократії, створений Даунсом. Базується на основі сформованого ним твердження про те, що кожна людина з допомогою розумної діяльності в стані добитися максимальної для себе користі. Подібно тому, як у сфері ринкових відносин людина раціонально приймає рішення з метою досягнення особистої користі, так і в політиці вибір індивіда відбувається на тих же засадах.

Критичний тип демократії. Прихильники цієї форми демократії виступають проти фатальних висновків «теорії панування демократичної еліти» і проти теорії плюралізму. Вони аналізують дійсність із нормативних постулатів, в центрі яких - ідеал індивідуального самовизначення. Ця орієнтація на автономію окремої особи веде до двох різних і протилежних висновків: з однієї сторони - вимагає усесторонньої політичної участі і демократизації в масштабах всього суспільства, а з другої сторони - вимагає вільних умов існування для панування, влади.

Партиціпаційний (співучасті) тип демократії. Розглядає самовизначення особи як право участі в прийняті рішень через право голосу; у всіх сферах життя потрібна така участь. Не існує ніяких приватних чи суспільних «просторів», які були б поза політикою. Метою тут є все сторонння демократизація всіх сфер життя (Вільмар). Громадяни повинні приймати активну участь не тільки у виборах своїх представників, а і безпосередньо в прийнятті і здійснені рішень, а також в контролі за їх реалізацією.

Соціалістичний тип демократії. Характерною рисою цієї демократії є її «класовий характер». З цієї причини для марксистів соціальні права є більш значними, ніж політичні права свободи і співучасті. Повне заперечення приватної власності, автономії особи, підміна народу робітничим класом, трудящими, ідея керівної ролі авангарда робітничого класу і всього народу — комуністичної парти, покликаної керувати процесом переходу до повної демократії, громадського самоуправління — є сутнісними рисами даного типу демократії.

Типологію демократії здійснюють і за таким критерієм, як реалізація ознаки демократії — підпорядкування меншості більшості при прийнятті і здійсненні рішень. При цьому виділяють:

• деспотичну демократію (Афганська республіка) з абсолютною і ніким і нічим не обмеженою владою більшості;

• тоталітарну демократію з повним підпорядкуванням особи і встановленням над нею повного контролю;

• конституційну демократію, яка ставить владу більшості в певні рамки і забезпечує автономію і свободу меншості, в т.ч. окремої особи.

Кожен із приведених типів демократії має як свої переваги так і недоліки.

Отже, демократія є складним і багатогранним явищем і процесом що постійно розвивається. Тому не слід зводити її аналіз до окремих елементів, а розглядати комплексно, опираючись на ті уявлення, які вже викристалізувались в теорії демократії, а також доказали свою соціальну значимість у демократичній практиці.

Таким чином, сама демократія — це соціально-політичне явище, що постійно розвивається. Разом з тим, засвоєння характеристик, властивих категорії «демократія», дає можливість більш чітко з'ясувати напрямки вдосконалення тієї чи іншої політичної системи на шляху її наближення до демократичних ідеалів.

2 Основні критерії, принципи та риси демократичної організації суспільства

Важливе теоретичне і практичне значення має питання про критерії демократії. Загальноприйнятим і найбільш важливим серед них є можливість громадян брати реальну участь в управлінні, у вирішенні як державних, так і громадських справ. Суспільство не може бути демократичним, якщо його громадяни позбавлені таких можливостей.

Серед головних критеріїв демократичності суспільства є наявність в ньому фундаментальних прав і свобод людини. Конституційно закріплені за громадянами права і свободи є важливими цінностями демократії. При цьому першочерговими в міжнародному праві визначаються політичні права і свободи. В свій час, в кінці ХУШ ст., Велика Французька революція здійснилася під лозунгом «Свобода, рівність, братерство». В ХХ ст. цей лозунг отримав своє втілення в Загальній декларації прав людини.

До першочергових політичних прав і свобод відносяться свобода слова, переконань, віросповідання для всіх людей незалежно від їх раси, статі, мови і релігії. В демократичному суспільстві гарантується недоторканість особи і житла, забороняються обмеження у виборі місця проживання громадян та їх переміщення в середині власної країни, забезпечується право на вільний виїзд і в'їзд у свою країну.

Реалізація фундаментальних прав і свобод людини забезпечується наявністю такого критерій демократії як правова держава із верховенством закону у всіх сферах життя суспільства. Саме така держава є головною силою у демократичному суспільстві, яка здатна гарантувати громадянам їх права і свободи.

Критерієм демократії є наявність чи відсутність демократичного типу політичної культури, яка передбачає сприйняття таких цінностей, як повага прав і свобод особи, відмова від насильства як засобу державної політики і форми політичної боротьби, гуманність, терпимість до інакодумства, усвідомлена повага і дотримання громадянами законів.

На цій основі базується не менш важливий критерій демократії — висока соціальна і політична активність різних суспільних сил, добровільно об'єднаних в організації, асоціації, товариства, клуби. Ці об'єднання своєю різноманітною діяльністю формують суспільне середовище і складають невід'ємний елемент громадянського суспільства, в якому багато професійних, соціальних, духовних запитів і потреб людей задовольняється незалежно від держави і від інституціоналізованої сфери.

Реалізація цих критеріїв демократії забезпечується цілим рядом її принципів. Одним із основоположних принципів демократії є принцип більшості. Так, в демократичному суспільстві в результаті волевиявлення народу стосовно того чи іншого питання утворюється більшість, яка і визначає позицію влади. Іншими словами, демократія це не просто влада народу, а влада саме його більшості, що є суттю доктрини народного суверенітету.

Принцип більшості реалізується через пряму і представницьку форму демократії. До форми прямої демократії можна віднести вибори на основі всезагального виборчого права. Інша форма прямої демократії - референдум, що проводиться з різних аспектів державної політики і суспільно-політичного життя. Головну роль в процесі прийняття рішень відіграють інститути представницької демократії, і перш за все, парламент. Саме парламенту, склад якого обирається шляхом загальних виборів, громадяни в демократичному суспільстві делегують повноваження для здійснення функцій вищої законодавчої влади країни.

Разом з тим, принцип більшості не можна абсолютизувати і вважати його бездоганно демократичним, якщо при цьому не дотримується право меншості на опозицію. В демократичному суспільстві більшість, і меншість громадян е цілком рівними у своїх правах і

свободах. Демократична організація суспільства неможлива без дотримання принципу плюралізму, який дає можливість управляти на основі врахування множинного характеру громадської думки і позицій різних суб'єктів політики. У плюралістичному суспільстві з цією метою меншості надається юридично гарантоване право на опозицію. Підпорядковуючись законам та іншим рішенням державної влади, що були прийняті за волею більшості, меншість має узаконену можливість виражати свою незгоду з такими рішеннями, знімати із себе відповідальність за ті з них, які можуть мати негативні наслідки. Наявність опозиції в парламенті, а також у всіх інших сферах суспільного життя, забезпечує реальний плюралізм думок і дій, що е необхідною умовою вироблення оптимальних рішень. Ефективним засобом боротьби опозиційних сил за реалізацію своїх інтересів є багатопартійність.

Важливим принципом демократії є принцип рівності. Сучасне розуміння принципу рівності виходить з того, що в умовах демократії можлива і навіть неминуча соціально-економічна нерівність громадян Демократія передбачає лише політичну рівність всіх перед законом, незалежно від соціального і матеріального становища, але не може гарантувати однаковий рівень життя. Подібна нерівність, хоч в різній мірі, існує практично в усіх сучасних демократіях. Проте держава вживає заходів для забезпечення достатнього рівня соціальної захищеності для соціальних груп, які потребують допомоги.

Атрибутом демократії є також принцип розподілу влади, у відповідності з яким законодавча, виконавча і судова влада відокремлені і достатньо незалежні одна від одної. В той же час вони постійно взаємодіють між собою в процесі формування і здійснення державної політики. Кожна із них наділена повнокровними владними повноваженнями. Парламент, будучи вищою законодавчою владою, приймає закони і виробляє основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики держави. В руслі цих напрямків виконавча влада в особі уряду здійснює свої владні повноваження. Разом з тим уряд володіє законодавчою ініціативою і зовсім не е лиш слухняним провідником лінії парламенту. Судова влада незалежна і від парламенту і від уряду. Вона здійснює конституційний нагляд і може відмінити чи призупинити закони, прийняті парламентом, а також рішення уряду, якщо вони суперечать конституції.

Отже, наступний принцип демократії — конституціоналізм, який зобов'язує владу і громадян дотримуватись конституції, підкорятись діючій юрисдикції, незалежному конституційному контролю. Демократична організація суспільного життя передбачає також наявність незалежного контролю, який здійснюється не тільки «зверху», але й постійного і ефективного контролю «знизу».

Загальновизнаним демократичним принципом є виборність основних органів державної влади. При цьому демократія передбачає забезпечення вільних виборів, що докорінно відрізняються від недемократичних і формальних виборів. Всі громадяни за таких умов мають виборчі права і реальні можливості брати участь у виборах. Однак, демократія не виключає наявності цензу осілості, у відповідності з яким право вибирати і бути обраним у багатьох країнах мають тільки ті громадяни, які проживають там протягом певного часу. Проте решта обмежень у виборчих правах (за національною, релігійною, статевою, майновою, професійною та іншими ознаками) недопустимі, так як вони суперечать природі демократії.

Функціонування та розвиток демократії забезпечує самоуправління, суть якого полягає в тому, щоб створити такі умови, при яких управління всіма справами суспільства здійснювалось би не тільки від імені народу, але й самим народом. Тобто, мова йде про перехід до політичної організації, яка робить управління суспільством і державою безпосередньою справою самих громадян.

Неодмінною умовою демократії є також необхідність забезпечення принципу гласності у всіх сферах суспільного життя, для цього, зокрема, забезпечується вільний доступ преси і громадськості до інформації про діяльність вищого законодавчого органу. В свою чергу, уряд повинен своєчасно інформувати парламент про діяльність усіх державних структур, про всі напрями внутрішньої і зовнішньої політики. Нормою є відкритий характер державних бюджетів, звітів про діяльність різних міністерств і відомств. Особливу роль у забезпеченні такої гласності відіграє преса та інші засоби масової інформації, що мають незалежний статус і вільні від цензури. Іншими словами, в демократичному суспільстві громадяни мають у своєму

розпорядженні повну інформацію про діяльність вибраних ними органів влади, а також про діяльність різних громадсько-політичних організацій, партій.

Такі основні критерії, принципи та риси демократичної організації суспільства. Очевидно, що жодна із сучасних країн не відповідає цим параметрам в повному об'ємі. Встановлення такої відповідності навряд чи можливе і в майбутньому. Однак, намагання досягнути демократичних ідеалів завжди буде залишатись могутнім стимулом для подальшого суспільного прогресу.

3 Особливості становлення і розвитку демократії в Україні

3. 24 серпня 1991 р. Верховна рада України прийняла історичний документ - Акт проголошення незалежності України. Україна проголошена незалежною демократичною державою.

Особливість України полягає в тому, що необхідно здійснити перехід від тоталітарного режиму до демократії, і, безпосередньо пов'язаний з цим перехід від державної до ринкової економіки. Особливість цього переходу обумовила становлення у сучасній Україні специфічного «змішаного» політичного режиму, в якому поєднуються ознаки всіх основних «чистих» різновидів політичних режимів.

Серед ознак демократичного політичного режиму, притаманних Україні, слід віднести: 1) виборність найважливіших органів політичної влади (як державних так і громадських); 2) юридичну рівність громадян; гарантії прав меншості та запобігання свавілля більшості. В той же час, є певні обмеження у сфері двох інших основних принципів демократичного режиму - вирішення найголовніших політичних проблем відповідно до волі більшості громадян та забезпечення широкого кола особистих, громадянських та політичних прав і свобод. Відсутнім є належний постійний контроль народу за органами політичної влади, за бюрократичним апаратом держави; суттєву роль відіграє маніпулювання інформацією. Для значної частини населення багато декларованих прав та свобод не підкріплені економічно та організаційно. Деякі з демократичних прав грубо порушуються існуючими підзаконними актами та бюрократичними процедурами (наприклад, право на вільний вибір місця проживання - антидемократичним інститутом прописки). Корупція та безвідповідальність зводять нанівець найкращі побажання законодавців та політиків. Виникла унікальна ситуація, коли водночас обкрадаються і народ, і держава, а за їх рахунок збагачуються окремі громадяни та їхні злочинні об'єднання.

Існуючі обмеження демократичних принципів дають підстави для висновку про наявність у сучасній Україні певних елементів авторитарного політичного режиму.

Найважливішою ознакою автократичного політичного режиму, яка притаманна сучасній Україні, є обмеження кола осіб, що здійснюють реальну політичну владу, її клановість та відокремленість абсолютної більшості народу від процесу її здійснення. Ситуація в керівництві країною ускладнюється також тим, що немає чітко сформованої конструктивної опозиції.

Анархічний політичний режим часто буває представлений такими своїми компонентами, як:

1) відсутність системи ефективного нормативного регулювання суспільних відносин, свавілля сильнішого або більш спритного, відсутність гарантій безпеки населення та представників органів політичної влади;

2) конфронтація владних структур, відсутність ефективних форм координації їхніх дій;

3) ерозія загальної ідеї єдиної політичної системи (що виявляється в діяльності впливових сепаратись-ких сил та сил, що претендують на виключне право репрезентувати «справжні інтереси народу» та вимагати заборони діяльності своїх опонентів);

4) втрата (у деяких випадках) вищими органами політичної влади монополії на організоване застосування насилля.

І, нарешті, суттєві елементи охлократичного політичного режиму характеризують політичне життя України тою мірою, якою її владним структурам притаманні:

1) некомпетентність, презирливе ставлення до знань, до досвіду світової цивілізації, зокрема, постійні намагання неадекватними реальній ситуації простими засобами і дуже швидко розв'язувати складні проблеми суспільного життя, що потребують для свого вирішення

довгої копіткої праці;

2) відсутність у представників органів політичної влади реального почуття громадянської відповідальності перед народом своєї країни;

3) рекрутування певної частини правлячої політичної еліти з середовища «соціальних низів» та маргінальних верств суспільства, представники яких жадають швидкого підвищення свого індивідуального та групового соціального статусу та покращення матеріального рівня життя.

Таким чином, відсутність інститутів громадянського суспільства і громадянської ментальності, його політичної та соціальної структорова-ності відчуження влади від більшості людей, неможливість для самих громадян постійно контролювати владу і впливати на ухвалення рішень – усе це характерно для сучасного посткомуністичного українського суспільства.

Час, що минув після проголошення 24 серпня 1991 року Верховною Радою України Акта про державну незалежність, наочно засвідчив неспроможність нинішньої політичної еліти адекватно відповісти на виклик часу, на втілення в життя продекларованих нею ідеї «розбудови» незалежної України, ідей демократії і свободи. Прийняття 28 червня 1996 р. нової Конституції засвідчує, що Україна обрала демократичну модель розвитку суспільства.

4 Вибори: поняття, принципи

Виборча система є важливою складовою політичного режиму. З одного боку, вона встановлює правила формування органів влади, а з іншого - здійснює безпосередній вплив на електоральний процес. Нарешті, виборча система є одним з факторів, що визначають конфігурацію партійної системи у країні. Вивчення виборів дозволило сформуватися особливому науковому напрямку - псефології. Поняття "виборча система" використовують у двох значеннях. В широкому розумінні поняття "виборча система" включає в себе всі суспільні процеси і правила, пов'язані з виборами, тоді як у вузькому розумінні виборча система - це спосіб урахування голосів виборців і розподіл місць в органах державної влади між кандидатами (групами кандидатів).

Головним компонентом виборчих систем є вибори. Вибори - це спосіб формування органів державної влади і наділення повноваженнями посадової особи через волевиявлення громадян. Крім виборів у суспільстві існують і інші способи формування органів влади: насильницьке захоплення влади (революція, переворот), успадкування влади (при монархічній формі правління), призначення на посаду вищою посадовою особою. В умовах демократії вибори є головною функцією політичної участі громадян, в якій реалізується їхній вплив на формування політичних інститутів і процес вироблення політичних рішень.

До головних функцій виборів можна віднести такі:

- артикуляція інтересів різних соціальних груп;
- мирне вирішення конфлікту між політичними акторами, що претендують на владу;
- легітимація структур влади;
- політична соціалізація і мобілізація громадян.

Всі сучасні політичні режими використовують процедуру виборів для легітимації влади, але не усі вони дозволяють відобразити справжню волю народу. Тоталітарні й авторитарні режими демонструють ситуацію, яку американські політологи Р.Таагепера і М.Шугарт визначили як "вибір без вибору".

Подібна практика може мати різні прояви:

- правляча партія висуває тільки одного кандидата на кожну виборчу позицію (така практика існувала в СРСР до 1989 р., причому не вимагалося навіть заповнення бюлетеня, а сам незаповнений бюлетень розглядався як голосування за кандидата);
- висування кількох кандидатів від правлячої партії, які дотримуються єдиної ідеології, але змагаються між собою за голоси виборців.

Подібна практика поширена в однопартійних тоталітарних і авторитарних системах. Але й системи, що є лише формально багатопартійними, здатні обмежити право вибору:

- правляча партія допускає висування другорядних, маловідомих кандидатів, які не можуть скласти конкуренцію для головного кандидата, але створюють видимість

альтернативності вибору;

- створюється привілейоване становище окремих кандидатів, які користуються перевагою у фінансуванні, у доступі до ЗМІ;

- фальсифікація підсумків голосування;

- введення різноманітних обмежень на висування кандидатів (обмеження на ідеологічні орієнтації, расову приналежність кандидатів тощо) і передвиборчу агітацію.

Дотримання загальних принципів, що визнаються світовим співтовариством, дозволяє надати виборам дійсно демократичного характеру.

1. Обов'язковість виборів означає, що вибори є єдино легітимним способом формування державної влади.

2. Періодичність виборів, дозволяє гарантувати змінність виборних осіб за підсумками голосування.

3. Загальність виборчого права. Цей принцип означає, що всі громадяни, які досягли віку соціально-політичної дієздатності, незалежно від їхньої статі, раси, національності, соціального становища, релігійних і політичних переконань, мають право вибирати (активне виборче право) і бути обраними (пасивне виборче право) в органи влади. Вік соціально-політичної дієздатності визначається законом. У більшості держав громадяни отримують виборчі права з вісімнадцяти років. Це свого роду обмеження принципу всезагальності виборчого права - ценз. Існують і інші цензи, які обмежують виборче право (особливо пасивне) додатковими умовами.

Ценз осідлості - виборцем чи кандидатом може стати лише той, хто прожив в даній місцевості (країні) не менше встановленого законом терміну. Наприклад, для парламентських виборів у США встановлено обмеження в один місяць, в Норвегії - не менше десяти років, в Ірландії цей ценз виражений у вимозі мати місце для сина.

Ценз громадянства поширює пасивне виборче право тільки на громадян за народженням.

Віковий ценз для реалізації пасивного виборчого права, як правило, вище двадцяти років. В Україні кандидатом на посаду президента може стати громадянин не молодший тридцяти п'яти років, а депутатом Державної Думи - не молодший двадцяти одного року.

Майновий ценз - володіння майном або фіксованою величиною доходу. У сучасному світі у відкритій формі подібний ценз зустрічається рідко. Часто кандидат, щоб бути зареєстрованим, зобов'язаний внести майнову заставу.

Ценз статі, обмежуючий участь жінок у виборах, зберігається у деяких мусульманських країнах, наприклад, у Саудівській Аравії, Кувейті, Йорданії.

В деяких країнах існує ценз грамотності, коли для отримання права голосу вимагається свідоцтво про освіту. В інших же країнах для неписьменних вводиться спеціальна спрощена система голосування.

Моральний ценз встановлює певні моральні вимоги, що пред'являються перед виборцем, наприклад, заборона на участь у виборах людей, позбавлених батьківських прав, які відбувають покарання за вироком суду. В різних країнах установлюються додаткові цензи. У Великобританії особливий ценз установлений для членів партії лордів (вони не мають права брати участь у голосуванні), а служителі церкви не можуть бути обрані у Палату Общин.

Принцип загального виборчого права стверджувався в міру того, як процеси демократизації пом'якшували цензові обмеження. Спочатку виборчі права отримали дорослі багаті та освічені чоловіки. Так, у 1830 р. в Англії виборчим правом володіло тільки 4% дорослих чоловіків. У Франції в 1848 р. вперше в історії загальне виборче право отримали чоловіки. У 1893 р. в Новій Зеландії, у 1902 р. в Австралії і в 1906 р. у Фінляндії виборчі права вперше отримали жінки. У 1917 р. їх приклад наслідувала Росія. В 1920 р. жінки отримали виборчі права у США. У Швейцарії жінки були позбавлені виборчого права до 1971 р., а в Ліхтенштейні - до 1986 р.

4. Альтернативність вибору передбачає наявність двох і більше претендентів на владу і змагальність між ними. Немає сенсу проводити вибори з одного кандидата, однак, і при видимій альтернативності виборів ця умова може бути не виконана. Наприклад, реально на владу претендує один кандидат, а інші запрошуються ним для створення демократичного антуражу. Дійсно вільні і чесні вибори вимагають надання реальних можливостей для презентації своїх програм усіх кандидатів.

Це означає:

- рівна кількість голосів для усіх виборців. Найчастіше ця вимога виражена у формулі "Одна людина - один голос". В деяких країнах кожен виборець може наділятися декількома голосами. Наприклад, на виборах депутатів Державної Думи Росії виборець володіє двома голосами, що пояснюється використанням змішаної системи голосування;

- від однакової кількості виборців вибирається однакова кількість депутатів, що вимагає утворення приблизно рівних за чисельністю виборних округів. У цьому випадку голоси виборців мають однакову "вагу".

Принцип рівності виборців спостерігається не завжди. Наприклад, перша Державна Дума Російської імперії (вибори відбулися у 1906 р.) формувалася за становим принципом. Виборці були поділені на чотири курії: землевласники (великі поміщики); міщани, що володіли нерухомістю; селяни-домогосподарі і робітники. Норма представництва від курій була різною. Найбільша кількість депутатів була обрана від першої курії, хоч найбільша кількість виборців була представлена робітничою курією. У теперішній час у деяких державах допускається відхилення від принципу рівності виборців з метою гарантувати представництво таких груп суспільства, які інакше взагалі не зможуть отримати місця у представницьких органах (етнічні меншини, жінки).

Відомі й інші способи порушення цього принципу:

- нерівномірне за чисельністю нарізування виборчих округів. При використанні мажоритарної виборчої системи подібна ситуація означає, що "вага" виборців неоднакова. Норма представництва виборців у малочисельних округах буде вищою, ніж у більш населених округах. Для уникнення подібного законодавства більшість країн встановлює граничні норми відхилення у чисельності виборців в округах. В США нерівність у нарізці округів було ліквідовано в 1960-ті роки XX ст. Вважається прийнятним, якщо на виборах у Конгрес різниця в кількості жителів округів складає 2%, а самі округи залежно від демографічної динаміки та підсумків перепису кожні десять років перенарізаються;

- маніпуляції з визначенням географічних кордонів округів. Подібна практика дозволяє будь-яким політичним силам за допомогою підконтрольних виборчих комісій збирати голоси їхніх супротивників в одних округах і забезпечувати перевагу "своїм" кандидатам в інших;

- наділення окремих груп громадян додатковими голосами (подібна практика може спостерігатися на ранніх етапах процесу демократизації однопартійних тоталітарних або авторитарних режимів, коли правляча еліта намагається зберегти за собою контроль над законодавчим органом). Наприклад, перші альтернативні вибори, проведені в СРСР у 1989 р., поряд з голосуванням у виборчих округах, передбачали вибори депутатів від громадських організацій членами цих організацій.

5. Рівні права кандидатів дозволяють реалізувати пасивне виборче право громадянина. Всі кандидати повинні мати однакову можливість для висування, агітації, доступу до засобів масової інформації. Виходячи з цього, законодавством багатьох країн передбачено обмеження виборчих витрат і суми приватних пожертвувань у фонд кандидатів, часткове державне фінансування виборчої кампанії зареєстрованих учасників. Використання подібної практики переслідує й іншу мету - обмеження лобізму стосовно політичних партій (кандидатів), які перемогли, з боку субсидуючих груп. Держава бере на себе фінансування або усіх зареєстрованих кандидатів, або тих, хто володіє певним рівнем громадської підтримки.

6. Дотримання закону при проведенні виборів на усіх стадіях.

7. Вільне волевиявлення виборців і гарантії таємниці голосування. Таємниця голосування необхідна для того, щоб уникнути можливого переслідування виборців збоку державних органів і громадських об'єднань за політичними мотивами. Більше того, громадянин має право не ходити на вибори (принцип добровільного голосування). Тим самим він виражає своє ставлення до політичних процесів, що визначається словом абсентеїзм. Абсентеїзм став досить частим явищем. Однак це негативно впливає на політичне життя, тому що вибори, на які з'явилася меншість виборців, не відображають реальної політичної картини. Може перемогти не та партія, чию програму підтримує більшість суспільства, а та, яка зуміла за рахунок партійної дисципліни забезпечити явку своїх небагаточисленних прибічників на вибори. В абсентеїзму є ще один негативний аспект - при низькій активності виборців вибори можуть

бути визнані як такими, що не відбулися. В цьому випадку призначаються нові вибори, що значно збільшує витрати на організацію виборів. Для боротьби з абсентеїзмом в деяких країнах (Австралії, Бельгії, Італії, Греції) введений інститут обов'язкової участі у виборах, використовуються штрафи, позбавлення на певний термін водійських прав. В Туреччині передбачається ув'язнення на певний термін. Таємниця голосування забезпечується особливими засобами: відсутністю нумерації (виняток - Індія), однаковістю усіх бюлетенів та їхнім заповненням в ізольованих кабінах.

8. Прозорість виборів дозволяє забезпечити відкритий характер виборів і довір'я до них. Даний принцип реалізується в наданні громадськості права спостерігати за виборчим процесом через інститут спостерігачів (в тому числі міжнародних) та ЗМІ, а також права знати, від кого і звідки кандидати і партії отримують гроші та скільки їх витрачають на виборчу кампанію.

Вибори - складна сукупність суспільних відносин, яку можна уявити у вигляді змінних у часі стадій єдиного процесу. Політична боротьба в цей період часу строго регламентована, щоб не допустити зловживань з боку осіб, які прагнуть влади.

Організаційно-практична сторона виборчого процесу представлена виборчою процедурою - це заходи держави з організації і проведення виборів. Від виборчої процедури слід відрізняти виборчу (передвиборчу) кампанію, під якою розуміють дії безпосередніх учасників виборів: висування кандидатів, розробку передвиборних програм, агітацію та інші форми роботи з електоратом.

Виділяють кілька стадій виборчого процесу:

1. Призначення дати виборів. Дата виборів призначається уповноваженим органом (наприклад, президентом, прем'єр-міністром) у відповідності з законодавством країни. В деяких країнах дата виборів прямо вказується у Конституції або в законі.

2. Реєстрація виборців.

У сучасній практиці використовуються декілька форм реєстрації:

- обов'язкова (Україна, Росія), яка означає, що держава сама складає списки виборців на основі свідчень про їх проживання на певній території;
- добровільна (США), яка передбачає, що виборці повинні самі зареєструватися на виборній дільниці. Політологи вважають, що подібна практика негативно впливає на електоральну активність. Наприклад, не усі американці реєструються і не всі зареєстровані беруть потім участь у виборах.

3. Установлення виборчих округів і виборчих дільниць.

4. Створення виборчих органів. Для організаційного керівництва виборчим процесом, як правило, створюють центральний виборчий орган, територіальні (окружні) виборчі органи, дільничні комісії.

5. Висування кандидатів, формування партійних списків. На даній стадії визначається коло осіб, з яких будуть вибрані президент, сенатори, депутати.

6. Реєстрація кандидатів і списки партій.

7. Передвиборна кампанія зареєстрованих кандидатів. Вона включає у себе роботу кандидатів (партій) і груп для переконання виборців у необхідності проголосувати за цього кандидата або активно підтримуючих їх партійний список.

Проведення сучасних виборчих кампаній особливо вимагає проведення спеціальних досліджень у сфері політичного маркетингу, що дозволяють визначитися з програмами кандидатів, орієнтованими на різні групи виборців, а також вибудувати певні імідж-стратегії. Для переконання виборців у достоїнствах кандидатів і перевагах їхніх програм використовуються різноманітні засоби:

- реклама в ЗМІ, головна увага відводиться телебаченню (політологи вважають, що 70% іміджу створюється саме за допомогою TV);
- агітаційна кампанія "від дверей до дверей", яка передбачає безпосередню роботу активістів кандидата з електоратом за місцем проживання;
- зустрічі кандидата з виборцями;
- листівкова і плакатна агітація, графіті;
- проведення різних акцій (мітинги, шоу, розповсюдження партійної символіки тощо). Використовуються й інші способи рекламування політиків і партій. Наприклад, республіканці

як свій символ часто використовують живих слонів.

Проведення передвиборчої кампанії вимагає значних грошових коштів, які поступають з добровільних пожертвувань, виділяються партіями і частково державою.

Проведення процедури голосування. Сам термін "голосування" прийшов з античної Спарти, де вищий орган влади формувався у ході загальних зборів загальними криками, а вибраним вважався той спартанець, за якого кричали голосніше. Подібна практика прийняття рішень носить і іншу назву - "акламація". Таким чином, наприклад, приймалися рішення у Візантії в VII ст., у середньовічних республіках Новгороду і Пскова. З античних Афін прийшла й виборча урна. В урну кидали чорне та біле каміння (своєрідні бюлетені), голосуючи "за" чи "проти" рішення (подібним чином громадяни афінського полісу винесли вирок Сократу).

Сучасне голосування відбувається різними способами:

- підняттям рук (в невеликих поселеннях при виборах органів місцевого самоврядування);
- найпоширеніший спосіб - на паперових бюлетенях для голосування, коли навпроти прізвища кандидата, що обирається, ставиться певний знак;
- із застосуванням електронних машин шляхом натискування на кнопки або важелі (останній спосіб використовується в США).

В більшості країн виборець голосує безпосередньо за кандидата (прямі вибори). В деяких країнах використовуються непрямі вибори. Тобто громадяни спочатку обирають проміжні органи (колегії виборців), які потім обирають того кандидата, за якого їм доручено голосувати громадянами. Показними в цьому відношенні є вибори президента у США.

Президентська кампанія у США проходить в декілька етапів.

Перший етап - висування кандидатів на пост президента і віце-президента. Сама система висування кандидатів достатньо складна, тому що не прописана в Конституції і визначається законодавством кожного штату. Після Другої світової війни затвердилася практика первинних виборів (праймеріз), через які прибічники партії (демократичної або республіканської) визначаються з партійними кандидатами на загальні вибори чи голосують за делегатів, яких вони уповноважують голосувати за конкретного кандидата на національному з'їзді партії. Самі праймеріз можуть бути двох типів: "закриті" - в їхній роботі беруть участь тільки зареєстровані члени цієї партії; "відкриті" - прибічники однієї партії можуть брати участь тільки у праймеріз іншої партії. "Відкриті" праймеріздозволяють урахувати таку специфіку електоральної поведінки американців, як періодичність голосування, одного і того ж виборця за демократів і республіканців. Крім праймеріз, існує і інший спосіб визначення делегатів на національний з'їзд партії - проведення багатоступеневих партійних конференцій.

Другий етап - проведення національних з'їздів партій, на яких кожна партія визначає свого кандидата на посаду президента і віце-президента. З'їзди несуть велике пропагандистське навантаження і за формою нагадують театралізований мітинг, даючи старт президентській кампанії.

Вирішальний етап - національні вибори, які дозволяють визначити переможців - президента і віце-президента. Їх проводять у вівторок, після першого понеділка у листопаді кожного високосного року. Виборець, голосуючи за кандидата тієї чи іншої партії на посаду президента, насправді голосує за виборців, висунутих цією партією в даному штаті. Кандидат у президенти, що набрав у цьому штаті більше голосів, ніж його суперник, отримує голоси усіх виборців даного штату (за принципом "переможець отримує все"). Тому принципове значення має навіть мінімальна перевага голосів, відданих за виборців штату.

Наступний етап - голосування колегії виборців (грудень). Кандидати в президенти і віце-президенти повинні отримати більше половини голосів виборців (не менше 270 з 538 голосів). Списки з підсумками голосування направляються голові сенату (за Конституцією ним є віце-президент).

Заключний етап - сумісне засідання обох палат Конгресу (січень наступного за виборами року), на якому оголошуються списки колегій виборців. Конституція передбачає, що якщо жоден з кандидатів не отримав більшості голосів виборців, президент буде визначений голосуванням палати представників.

5 Типи виборчих систем

Виборча система у вузькому розумінні цього терміну - це спосіб розподілу місць в органі державної влади між кандидатами залежно від результатів голосування виборців. В різних країнах виборчі системи будуть відрізнятися за багатьма параметрами. Ця різноманітність визначається історичними, культурними особливостями, а також політичними завданнями. Як зазначають Р.Таагепера і М.Шугарт, порівняно з іншими елементами політичної системи електоральними правилами легше маніпулювати, вони дозволяють створити перевагу кільком сильним партіям і звести нанівець роль дрібних партій або навпаки дати останнім право на парламентське представництво.

Як правило, виборчі системи є різними модифікаціями двох основних типів: мажоритарної і пропорційної.

Мажоритарна система. В основі мажоритарної системи лежить принцип більшості (переможцем на виборах вважається кандидат, який набрав найбільше голосів). Виборчі округи тут є одномандатними, тобто від кожного округу обирається один депутат. Мажоритарна система має свої різновиди. При мажоритарній системі відносно їх (простої) більшості обраним вважається той кандидат, який отримав голосів виборців більше, ніж будь-який з його суперників. Система проста, тому що забезпечує перемогу одній партії (кандидата) навіть при мінімальній перевазі. Але може трапитися так, що за партію, яка перемогла, проголосує меншість виборців (решту голосів заберуть інші партії), і уряд, який сформує ця партія, не буде користуватися підтримкою більшості громадян. В теперішній час ця система використовується у США, Канаді, Великобританії, Новій Зеландії тощо.

Мажоритарна система абсолютної більшості передбачає, що вибраним є той кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, які брали участь у голосуванні (50% плюс один голос).

У світовій практиці зустрічається кілька різновидів цієї системи:

- система двох турів. Якщо жоден з кандидатів не набрав більше половини голосів виборців, проводиться другий тур виборів, в якому, як правило, беруть участь два кандидати, які домоглися кращих результатів, що дозволяє одному з них отримати більшість голосів (абсолютне або відносне);

- альтернативне голосування. Використовується при виборах у нижчу палату парламенту Австралії. В одномандатному окрузі виборець голосує за кількох кандидатів, відзначаючи цифрами (1, 2, 3 тощо) навпроти прізвищ тих, кому віддається найбільша перевага (рейтингове голосування). Якщо жоден з кандидатів не отримує абсолютної більшості, з подальшого підрахунку виключаються кандидати з найменшими першими перевагами, а голоси, подані за них, передаються кандидатам других переваг. Потім виключаються кандидати з найменшою кількістю перших і других переваг. Перерозподіл голосів відбувається до того часу, поки один з кандидатів не набере абсолютну кількість голосів.

Дуже рідко використовується мажоритарна система кваліфікованої більшості, коли потребується підтримка двох третіх або трьох четвертих від загальної кількості поданих голосів (знайшла застосування у Чилі при виборі депутатів парламенту).

Пропорційна система. Пропорційна система передбачає голосування за списками партій, що означає виділення багатомандатного округу (округом є вся територія країни) або кілька округів. Це найбільш поширена система (країни Латинської Америки, Бельгія, Швеція тощо). Зміст цієї системи полягає в тому, щоб кожна партія отримувала у парламенті кількість мандатів, пропорційну кількості поданих за неї голосів. При всій демократичності у цій системі є один недолік. Вона гарантує представництво навіть дрібних партій, що при парламентській чи змішаній формах правління створює проблеми з формуванням уряду. Таке стає можливим, коли жодна партія не має у парламенті абсолютної більшості або не може її створити, не вступивши в коаліцію з іншими партіями. В багатьох країнах намагаються згладити цей недолік, а також надлишкову фрагментацію партій, вводячи "виборчий поріг" (бар'єр) - найменша кількість голосів, необхідна для обрання одного депутата. Як правило, в різних країнах це 2-5%.

Існує багато варіантів пропорційної системи голосування:

- система із загальнонаціональним партійним списком (Ізраїль, Нідерланди). Голосування

відбувається у масштабі всієї країни в межах єдиного загальнонаціонального округу;

- система з регіональними партійними списками передбачає формування кількох округів (Австрія, Скандинавські країни, Іспанія, Греція тощо);

- система з закритим списком: виборець голосує за партію і не може виразити свою перевагу окремим кандидатом, занесеним у партійний список. Кандидати у партійному списку розташовуються у порядку убутної важливості, і ті, що розташовані у кінці списку, мають менше шансів на перемогу;

- система з відкритим списком дозволяє голосувати за партію і виражати перевагу комусь з її кандидатів, тобто виборці можуть змінити розташування кандидатів у списку (преференційоване голосування). Робиться це різними способами: виборець ставить хрестик навпроти прізвищ кандидатів, яких він хотів би бачити (Бельгія); вписує прізвища кандидатів у бюлетень (Італія); розташовує кандидатів за ступенем значущості (Швейцарія, Люксембург тощо).

Ідеальної виборчої системи не існує. Кожна з них має свої плюси й мінуси.

Прибічники використання традиційних різновидів мажоритарної системи голосування серед головних її недоліків виділяють такі:

- не відображає реального становища політичних сил в країні і не забезпечує їхнього адекватного представництва у парламенті. В першу чергу це поширюється на систему голосування в один тур, коли перемігшою стороною є кандидат, що набрав менше половини голосів від загальної їх кількості. Але навіть якщо одна сторона набирає 52%, проблема зберігається - 48% виборців будуть позбавлені представництва. Бувають випадки, коли "пропадають" до двох третіх голосів, поданих за кандидатів, що не пройшли. Подібна ситуація може виступати джерелом потенційних політичних конфліктів і сприяти активізації непарламентських методів боротьби з боку сторони, яка програла;

- породжує диспропорції між набраними голосами і отриманими мандатами. Наприклад, у 1997 р. на парламентських виборах у Великобританії лейбористи отримали 64% мандатів, при цьому за них проголосувало лише 44% виборців, консерватори отримали відповідно 31% голосів і 25% мандатів, а ліберальні демократи - 17% голосів і всього 7% місць;

- встановлює залежність результатів голосування від нарізання округів, що може створити "спокусу" махінацій з визначенням їх кордонів і чисельністю виборців для отримання виборчої вигоди;

- можливість переважання регіональних (місцевих) інтересів над загальнонаціональними;

- призводить до подорожчання виборчого процесу при необхідності проведення другого туру.

До позитивних моментів пропорційної системи виборів відносять такі:

- забезпечує більш адекватне представництво політичних сил;

- скорочує кількість "неврахованих" голосів виборців. Навіть при використанні виборчого бар'єру рідко буває, щоб виявилося неврахованим більше однієї четвертої голосів, і ще рідше ця кількість наближається до однієї другої;

- дозволяє забезпечити представництво меншостям (наприклад, етнічним, релігійним);

- стимулює створення партій і розвиток політичного плюралізму.

Але у цієї системи є слабкі сторони:

- слабкий зв'язок кандидата у депутати з виборцями;

- залежність депутата від партійної фракції у парламенті;

- породжує більшу кількість фракцій у парламенті, що змагаються між собою і як наслідок - негативно впливає на стабільність роботи останнього;

- сприяє формуванню (при парламентській і змішаній формах правління) коаліційних урядів, які інколи бувають менш ефективними і стабільними, ніж однопартійні уряди;

- потенційно збільшує вплив партійної еліти при формуванні виборчих списків, особливо якщо використовується система з закритим списком.

В деяких країнах (Німеччина, Болгарія) намагаються знайти компроміс між двома системами виборів і використовують різні варіанти змішаної системи, яка передбачає поєднання елементів пропорційної і мажоритарної систем. Це ж саме питання піднімається й у Верховній Раді України.

В політології активно обговорюється питання про вплив систем голосування на конфігурацію партійної системи країни і характер міжпартійних взаємовідносин.

Західний політолог Р.Кац, проводячи дослідження у Великобританії, Ірландії та Італії, прийшов до таких висновків:

- пропорційне представництво сприяє прояву з боку партій більш ідеологізованих і радикальних позицій з політичних питань, ніж в умовах відносної більшості;
- у двопартійних системах ідеологічні позиції партій поступово наближаються;

партії, які конкурують в малих округах, будуть переважно орієнтуватися на персоналії лідера і патронаж, а партії, що конкурують у великих округах, будуть схильні до проблемної орієнтації.

Запитання для самоперевірки:

1. Чи можлива справжня демократія? Чи демократія є утопія? Відповідь обгрунтуйте.
2. Що таке пряма демократія, які вона має переваги?
3. Чому необхідна представницька форма демократії? Які вона несе обмеження демократії?
4. Назвіть основні сучасні концепції демократії, розкрийте їх зміст?
5. Чим сучасна демократія відрізняється від античної?
6. Чому ЗМІ виступають інструментом демократії?
7. Чому вибори – необхідна ознака і умова демократії?
8. Що таке виборча система?
9. Які є види виборчих систем?

РОЗДІЛ №3 «ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА»

Лекція 3.1-3.2. Держава як головний інститут в політичній системі суспільства

План лекції

1 Особливості держави як політичної організації
2 Форми державного правління
3 Форми державного устрою
4 Правова держава: сутність і основні принцип
5 Економічна та соціальна політика держави

Зміст лекції

Провідним інститутом політичної системи, зосереджуючим максимальну політичну владу, є держава. Саме навколо держави групуються основні політичні інститути, боротьба між різними соціально-політичними силами розвертається насамперед за завоювання державної влади й важелів державного керування. Найважливішою характеристикою держави є те, що вона діє як інституціональна система політичного панування й має монополію на легітимне застосування насильства.

1 Особливості держави як політичної організації

Питання про походження держави протягом багатьох сторіч було предметом довгих дискусій. Висувалися різні гіпотези й теорії.

1. Теологічна теорія (представники – ідеологи релігій Стародавнього Сходу, католицької церкви, ісламу). Ця теорія пояснює походження держави Божою волею. Звідси виводиться залежність держави від релігійних організацій і діячів, покора усіх перед державною владою.

2. Патріархальна теорія (представник – Аристотель) обґрунтовувала походження держави тим, що люди – істоти колективні, прагнучі до взаємного спілкування, створення родини. Наступний ріст родин, утворення родів, племен приводить в остаточному підсумку до особливої форми патріархальної влади.

3. У XVII–XVIII ст. оформляються договірні теорії походження дер-жави (Дж. Локк, Т. Гоббс, Ж. Ж. Руссо й ін.). З погляду прихильників цих теорій, держава виникла в результаті

свідомого й добровільного договору людей, які колись перебували в природному, додержавному стані. Пізніше для того щоб забезпечити свої права й свободи, вони вирішили створити державні інститути.

4. Соціально-економічна теорія пояснює походження держави такими соціально-економічними факторами як суспільний поділ праці, економічні інтереси, соціальні протиріччя й т.д. Основи цієї теорії заклав давньогрецький філософ Платон, що виводив джерела держави з поділу праці й відокремлення діяльності по керівництву суспільством.

Але найбільший розвиток соціально-економічна теорія одержала в навчанні марксизму. Ідеологи марксизму (К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Ленін) розглядали виникнення держави як наслідок суспільного поділу праці, появи приватної власності на засоби виробництва, розшарування суспільства на класи. Держава, на їхню думку, є знаряддям гноблення одного класу іншим і тримає суспільство в границях порядку.

5. Органічна теорія проводить аналогію між державою і живим організмом як у структурі, так і в функціях. Всі елементи держави взаємопов'язані і доповнюють один одного, порушення цієї гармонії призводить до хвороби всього організму і навіть до його смерті. Цей погляд на державу обґрунтував англійський соціолог Т. Спенсер.

6. Психологічна теорія (представники –Л. Петражицький, Дж. Фрезер та ін.) виходить з того, що держава існує через наявність у людини психологічних потреб жити в межах організованого суспільства, у відчутті необхідності колективної взаємодії або через схильність більшості до підпорядкування.

7. Наприкінці XIX ст. пояснення генезису держави поповнюється теорією завоювання (насильства). Її прихильники (Л.Гумплович, К.Каутський й ін.) причину походження держави бачили не в божественному провидінні або в суспільному договорі, а у військово-політичних факторах: насильстві, поневоленні одних племен іншими. Для управління завойованими народами й територіями необхідний апарат примуса, яким і стала держава

В цілому, як показали порівняльно-історичні дослідження останніх десятиліть, не існує єдиної й обов'язкової теорії виникнення держави. На цей процес впливали найрізноманітніші внутрішні й зовнішні фактори:

• суспільний поділ праці і виділення управління в особливий вид діяльності;
• ріст чисельності і збільшення густоти населення;
• поява приватної власності і майнової нерівності;
• завоювання одних народів іншими;
• потреба у захисті від зовнішніх ворогів та ін.

Держава у своєму розвитку пройшла тривалий історичний шлях, протягом якого мінялися як її зміст, так і форма. Але на всіх етапах розвитку державі був властивий ряд ознак, властивих тільки даному соціальному інституту.

Ознаки держави:

• Наявність особливої публічної влади, що втілюється в держав-них органах, виступає як державна влада. Її здійснює особливий шар людей, що виконують функції керування й примуса (це чиновники, армія, поліція).

• Територіальна організація населення. Державна влада здійснюється в рамках певної території й поширюється на всіх людей, що проживають на ній. Цілісність суспільства й взаємозв'язок його членів забезпечує інститут громадянства (або підданства, тобто приналежність особи до держави з монархічною формою правління). Саме в наявності інституту громадянства виражається сутність держави для окремого індивіда.

• Організація суспільного життя на основі права. Тільки держава створює закони й інші правові акти, обов'язкові для всього населення.

• Державний суверенітет, тобто незалежність державної влади від будь-якої іншої влади усередині країни й у взаєминах з іншими державами. Верховенство державної влади проявляється:

а) у загальнообов'язковості її рішень для населення;

б) у праві скасування постанов і рішень недержавних політичних організацій;

в) у наявності спеціальних засобів впливу на населення, відсутніх в інших організацій (апарат примуса й насильства).

• Монопольне право на стягнення податків і зборів з населення. Податки необхідні для утримання апарату управління і для матеріального забезпечення державної політики.

Виходячи з вище викладеного можна дати наступне визначення: держава – це універсальна політична організація, що здійснює владу в інтересах проживаючих на даній території людей і регулююча їхні взаємини за допомогою правових норм.

Держава виконує ряд функцій, які відрізняють її від інших політичних інститутів. Функції розкривають головні напрямки в діяльності держави по виконанню нею свого призначення. Традиційно функції держави підрозділяються на внутрішні й зовнішні.

Внутрішніми функціями держави є:

Політична – пов'язана зі здійсненням політичної влади: забезпечен-ням політичної стабільності, регулюванням національних (міжнаціональ-них) відносин, взаємодією з політичними партіями й іншими суспільними інститутами. До політичної функції відноситься й вироблення програмно-політичних цілей і завдань розвитку суспільства.

Економічна функція – на різних етапах розвитку суспільства її обсяг і зміст можуть істотно розрізнятися. У сучасних умовах участь держави в економіці проявляється у виробленні й здійсненні податкової політики, виділенні кредитів, використанні економічних санкцій, стимулів у розвитку галузевої економіки, безпосередньому впливі на транспорт, енергетику й т.п.

Соціальна функція – націлена на задоволення потреб людей у роботі, житлі, підтримці здоров'я, надання соціальних гарантій людям похилого віку, інвалідам, безробітним, молоді; страхування життя, здоров'я, власності.

Правова функція – включає забезпечення правопорядку, установлення правових норм які регулюють суспільні відносини й поведінку громадян, охорону суспільного ладу.

Освітня функція – реалізується в діяльності держави по демократизації освіти, її безперервності; надання людям рівних можливостей одержання освіти. Багато сучасних держав ставлять перед собою завдання: здійснення кардинальної реформи в сфері освіти, такої, що охоплює весь процес освіти від дошкільного до університетського.

Культурно-виховна функція – спрямована на створення умов для за-доволення культурних потреб населення, залучення його до досягнень світової художньої культури, надання йому можливості самореалізації у творчості.

Серед зовнішніх функцій виділяються такі:

Функція оборони країни, що полягає в забезпеченні цілісності, безпеки й суверенітету держави.

Функція взаємовигідного співробітництва з іншими державами в економічній, торговельній й іншій сферах.

2 Форми державного правління

Форма правління являє собою спосіб організації верховної державної влади, принципи взаємин її органів, ступінь участі населення в їхньому формуванні.

Верховною державною владою є: глава держави (монарх або президент), законодавчий орган (парламент), виконавчий орган (уряд).

Залежно від положення глави держави прийнято розрізняти дві основні форми правління – монархію й республіку.

Монархія – це форма правління, при якій влада повністю або частково зосереджена в руках одноособового глави держави – монарха (короля, царя, шаха, імператора й т.д.).

Ознаки монархії:

• вища влада (влада монарха) передається в спадщину;

• здійснюється безстроково;

• не залежить від волі виборців.

Розрізняють монархію абсолютну й конституційну.

Для абсолютної монархії характерно повне безправ'я народу, відсутність яких-небудь представницьких органів, зосередження всієї державної влади в руках монарха. Абсолютна монархія сформувалася як політична установа в пізній період розвитку Середньовіччя. У різних країнах абсолютизм мав свої модифікації. В Англії й Франції абсолютизм був знищений

у ході ранніх буржуазних революцій XVII-XVIII ст. У Росії абсолютизм проіснував до кінця XIX ст. У сучасних умовах абсолютна монархія існує в деяких країнах (Бруней, Катар, Оман).

В процесі розвитку соціально-економічних відносин абсолютна монархія в ряді країн еволюціонувала в конституційну монархію, що умовно підрозділяється на дуалістичну й парламентську.

Дуалістична монархія являє собою такий різновид форми правління, при якій державна влада ділиться між монархом і парламентом. Парламент, якому конституція формально надає законодавчі повноваження, ніякого впливу ні на формування уряду, ні на його склад, ні на його діяльність не робить. Законодавчі повноваження парламенту сильно урізані монархом, якому надається право "вето", право призначення в нижню палату й право розпуску парламенту. Ця форма правління також характерна для обмеженого числа держав (Йорданія, Марокко, Кувейт).

Найпоширеніша форма монархії – парламентська. Влада монарха не поширюється на сферу законодавчої діяльності й значно обмежена в сфері управління. Тобто при такій формі правління роль монарха чисто номінальна; провідну роль у керуванні державою грає уряд, сформований парламентом. Найбільш типовий приклад парламентської монархії – сучасна Великобританія. До таких держав відносяться також Японія, Іспанія, Швеція, Норвегія й ін.

Монархія була пануючою формою правління у світі протягом декількох сторіч. У специфічній формі вона зберігається й сьогодні майже в третині країн світу. Збереження монархії в сучасних умовах обумовлюється історичними й національними особливостями країн, співвідношенням владних і соціальних сил, а також іншими факторами політичного життя.

Найбільш розповсюдженою формою правління в сучасних умовах є республіканська.

Республіка – це форма правління, при якій верховна державна влада здійснюється виборними органами, що обираються населенням на певний термін.

Ознаки республіки:

• виборність влади;

• виборність на певний строк;

• залежність влади від волі виборців.

Залежно від того, хто формує уряд, кому він підзвітний й підконтрольний, республіки підрозділяються на президентські, парламентські й змішані.

У президентській республіці:

• президент обирається незалежно від парламенту (або безпосередньо народом, або колегією вибірників);

• президент одночасно є главою держави й уряду. Він сам призначає уряд і керує його діяльністю;

• президент не може розпустити парламент;

• парламент не може винести вотум недовіри уряду. Однак парламент має можливість обмежувати дії президента й уряду за допомогою прийнятих законів. У ряді випадків парламент може відсторонити від посади президента (коли він порушив конституцію, вчинив злочин).

Президентська республіка вперше була уведена в США на основі конституції 1787 р. Така ж форма правління широко поширена в країнах Латинської Америки – Мексиці, Аргентині, Бразилії, Колумбії, Венесуелі, Болівії, Уругваєві й інших державах.

У парламентській республіці уряд формується тільки парламентським шляхом із числа лідерів партій, що мають більшість місць у нижній палаті парламенту. Правління носить партійний характер. Офіційно главою держави є президент, що обирається або парламентом, або колегією вибірників, або прямим голосуванням народу. Однак у системі органів державної влади його обов'язки звичайно обмежуються представницькими функціями. Реально державу очолює керівник уряду.

Парламентська форма правління здійснюється в Німеччині, Швейцарії, Туреччині, Індії й інших державах.

Цікавий той факт, що термін «парламент» як назва використовується в 40 країнах, «народні (національні) збори» - в 37, «конгрес» - в 16, «національна (народна) асамблея» - в 15,

«державні збори» - в 14. В ряді держав назви вищих органів народного представництва індивідуальні: «кнесет», «ландтаг», «генеральні кортеси», «риксдаг», «скупщина», «сейм», «сенат» і т. ін.

Характерною рисою змішаних (президентсько-парламентських або парламентсько-президентських) республік є подвійна відповідальність уряду й перед президентом, і перед парламентом. Главою держави тут виступає президент. Змішана форма державного правління прагне сполучати сильну президентську владу з ефективністю діяльності й контролю парламенту за урядом. Ця форма правління не має таких стійких типових рис, як президентська або парламентська республіка, а в різних країнах істотно відрізняється в ту або іншу сторону. До країн зі змішаною формою республіканського правління відносяться Франція, Фінляндія, Україна й ін.

3 Форми державного устрою

Держава займає певну територію, на якій проживають її громадяни. Способи об'єднання населення на території, зв'язок громадян через полі-тичні й територіальні утворення з державою виражає поняття форма державного устрою. За допомогою даного поняття визначається співвід-ношення влади в центрі й на місцях, характеризується внутрішня структура держави, спосіб політичного й територіального розподілу.

Держави по формах свого устрою підрозділяються на унітарні й федеративні. Союз між декількома державами зветься конфедерацією. Кожне з названих утворень має свої особливості.

Унітарна держава – це проста, єдина держава, частини якої є адміністративно-територіальними одиницями й не мають ознак державного суверенітету.

В унітарній державі діє єдина конституція, норми якої застосовуються на всій території країни; єдина система вищих органів державної влади; єдине громадянство; єдина система права; централізована судова система. Територія унітарної держави підрозділяється на адміністративно-територіальні одиниці (департаменти, області, райони й т.п.), які не мають політичної самостійності.

Більшість країн світу є унітарними державами. Серед них виділяють централізовані – Швеція, Данія, Болгарія й ін., і децентралізовані – Франція, Іспанія, Україна й ін. Централізовані держави можуть представляти досить широку самостійність (самоврядування) місцевим, низовим органам управління. Однак у них середні рівні управління не мають значної автономії й безпосередньо орієнтовані на виконання рішень центра. У децентралізованих же унітарних державах великі регіони користуються широкою автономією й навіть мають у своєму розпорядженні власні парламенти, уряди й адміністративно-управлінські структури й самостійно вирішують передані їм центральними органами питання, особливо в галузі освіти, комунального господарства, охорони громадського порядку й ін. Однак, на відміну від суб'єктів федерації, їх компетенція в області оподатковування сильно обмежена, що ставить їх у сильну фінансову залежність від центра.

Федеративна держава – це складна, союзна держава, частини якої є державними утвореннями й мають певну політичну самостійність й інші ознаки державності. Об'єднуючими початками федерації виступають єдиний соціально-економічний простір, єдина грошова система, федеральні органи влади й управління, федеральна судова й правова система, федеральне громадянство. Але поряд із цим у суб'єктів федерації існують власні конституції, законодавчі й виконавчі органи влади. Можлива наявність власних судових і правових систем, подвійного громадянства.

Між федерацією і її суб'єктами встановлюються особливі відносини, при яких діє принцип верховенства конституції й законів федерації. Суб'єкти федерації мають пряме представництво в парламенті країни, забезпечене існуванням другої палати. Зовнішні політичні функції здійснюють союзні державні органи.

Федеративними в цей час є понад 20 країн світу: Австралія, Бразилія, Німеччина, Венесуела, Канада й ін. Федерації утворяться по територіальному (США), національному (Індія) або змішаним ознакам, які й визначають характер, зміст і структуру державного устрою.

Конфедерація являє собою союз декількох суверенних держав, що поєднуються для

проведення єдиної політики в певних цілях. Наприклад, для спільної оборони, рішення економічних, енергетичних, транспортних проблем і т.д.

Для здійснення погодженої політики держави конфедерації створю-ють органи управління. Рішення цих загальних органів не мають сили, поки вони не будуть затверджені центральними органами влади кожної із суверенних держав. У конфедерації відсутній єдиний вищий законодавчий орган, єдине громадянство. Країни-учасниці конфедерації в повному обсязі здійснюють міжнародну діяльність. Конфедеративний договір можна розірвати за бажанням однієї зі сторін.

Прикладом конфедерації в минулому можуть служити США (1776-1787 р.), Швейцарія (1815-1848 р.) і ін., деякі риси конфедерації властиві нині Європейському Союзу.

Крім названих форм державного устрою в історії мали місце й деякі інші специфічні форми – імперії, протекторати. Так, імперіями є державні утворення, відмінні риси яких – велика територія, сильна централізована влада, асиметричні відносини панування й підпорядкування між центром і периферією, різнорідний етнічний і культурний склад населення. Імперії, наприклад Римська, Британська, Російська існували в різні історичні епохи.

Протекторат – формальна опіка слабкої держави більш сильною, що, як правило, веде до втрати суверенітету першої й може супроводжуватися її окупацією.

4 Правова держава: сутність й основні принципи

На початкових етапах своєї історії держави втілювали політичний порядок, заснований на сформованих у суспільстві традиційних нормах і віруваннях. Вони були слабко інституціолізованими, а правителі володіли практично не обмеженою владою. Однак згодом відносини пануючих і підвладних набули більш впорядкований характер, стали базуватися на основі права.

Правовий порядок відносин держави й суспільства, починаючи з XVIII ст., закріплений конституцією, що стала основним законом держав. Будучи зводом юридичних актів, законів і постанов, що визначають основи державного устрою й способи формування державної влади, конституції одночасно проголосили про нове становище особистості в державі. Перші правові документи конституційного характеру, що обмежують діяльність монархів і сповістивши про формування нового політичного порядку, з'явилися в Англії в XIII ст. Перші повновагі конституції були прийняті в 1789 р. у США й в 1791 р. у Франції.

Принципово новий етап у розвитку державності пов'язаний з ідеєю правової держави. Вона стало основою розвитку в суспільстві конституційної державності. Суть її становить прагнення обмежити державні органи від втручання в особисте життя індивіда, бажання захистити основні права й свободи особи, гарантувати кожному самостійність і незалежність у виборі його життєвого шляху.

Правова держава – це держава, обмежена у своїй діяльності правом, покликана захистити права й свободи особи й підкорити владні органи контролю суверенного народу. Її концепція складалася поступово протягом багатьох сторіч. Окремі ідеї, що стали її підставою, були висловлені ще в Древній Греції. Мислителі лібералізму додали їй більше чіткі обриси, сам же термін “правова держава” затвердився в працях німецьких юристів К. Т. Вельнера, Р. Моля й ін.

Найважливішими проблемами, що вимагають уважного розгляду, є сутність й основні принципи правової держави. У самому загальному виді правову державу можна визначити як державу, у якій панує право, закон. 1) Верховенство права й закону, панування закону у всіх сферах громадського життя. Закон, прийнятий верховним органом влади при строгому дотриманні всіх конституційних процедур, не може бути змінений, відмінений або припинений ні відомчими актами, ні урядовими розпорядженнями, ні рішеннями партійних органів, які б високі й авторитетні вони не були. Вся суспільна діяльність здійснюється в строгій відповідності із законами, закріпленими конституцією правової держави.

2) Реальність прав і свобод громадян. Цей принцип складається з визнання, затвердження й належного гарантування прав і свобод людини й громадянина. Причому передбачається, що права й свободи людини не є якимсь “даром” влади, а належать їй від народження.

3) Взаємна відповідальність держави й особистості. Цей принцип виражає моральні

початки у відносинах між державою як носієм політичної влади й громадянином як учасником її здійснення. Держава шляхом видання законів бере на себе конкретні зобов'язання перед громадянами, громадськими організаціями, іншими державами й всім міжнародним співтовариством. Підкоряючись праву, державні органи не повинні порушувати його приписання й відповідають за порушення або невиконання цих обов'язків.

Обов'язковість закону для державної влади забезпечується системою гарантій, які виключають адміністративну сваволю. До них відносяться:

• відповідальність уряду перед представницькими органами;

• дисциплінарна, цивільно-правова або кримінальна відповідаль-ність посадових осіб держави будь-якого рівня за порушення прав і свобод конкретних осіб, за перевищення влади, зловживання службовим становищем й ін.;

• імпічмент (процедура притягнення до відповідальності вищих по-садових осіб) і т.п.

Формами контролю з боку громадськості за виконанням зобов'язань державних структур можуть бути референдуми, опитування, звіти депутатів перед виборцями й т.д.

На тих же правових засадах ґрунтується й відповідальність особистості перед державою. Особистість погоджується на певні обмеження й зобов'язується підкорятися загальним установленням держави. Застосування державного примуса повинне носити правовий характер, не порушувати міру свободи особи, відповідати вазі зробленого правопорушення.

Види юридичної відповідальності стосовно особистості, що порушила правові норми: карна, адміністративна, цивільна, дисциплінарна, матеріальна.

4) Поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову. Даний принцип має на меті виключити монополізацію влади в руках однієї особи, органа або соціального прошарку й забезпечити відповідність всієї системи публічної влади вимогам права і його послідовного дотримання.

Система “стримувань і противаг”, установлена в конституції, законах, являє собою сукупність правових обмежень у відношенні конкретної державної влади: законодавчої, виконавчої, судової.

Так, стосовно до законодавчої влади використовується досить жорстка юридична процедура законодавчого процесу, що регламентує основні його стадії. У системі противаг важливу роль покликаний грати президент, що має право застосувати відкладене вето при поспішних рішеннях законодавця. Діяльність конституційного суду також можна розглядати в якості правостримуючої, тому що він має повноваження блокувати всі антиконституційні акти.

Відносно виконавчої влади використовується обмеження відомчого нормотворчості й делегованого законодавства, заборони на прийняття нею актів, що зачіпають такі відносини, які повинні бути врегульовані тільки законом. Сюди можна віднести строки президентської влади, імпічмент, вотум недовіри уряду, заборона відповідальним працівникам виконавчих органів обиратися до складу законодавчих структур, займатися комерційною діяльністю.

Для судової влади теж є правообмежуючі засоби, закріплені в конституції, процесуальному законодавстві: презумпція невинності, право на захист, рівність громадян перед законом і судом, гласність і змагальність процесу, відвід суддів і т.п.

5) Наявність ефективних форм контролю й нагляду за здійсненням законів. Механізм контролю за дією законів повинен включати:

а) використання комплексних засобів (економічних, правових, соціально-психологічних, моральних й ін.);

б) застосування цільових комплексних програм реалізації законів;

в) систематичний контроль за виконанням законів і застосування мір заохочення й санкцій;

г) аналіз причин порушення законності;

д) оцінку – за певними показниками – ефективності дії галузей, правових інститутів, окремих або багатьох законів, їхніх норм;

е) аналіз впливу законності на динаміку регульованої сфери громадського життя.

Було б неправильно вважати правовою будь-яку державу лише на тій підставі, що в неї є право, закон, тому що самі закони можуть бути різними. Тому важливо мати критерії, що дозволяють визначати ступінь демократичності законів, які діють у тій або іншій країні. На

основі багатовікового історичного досвіду склалися загальнолюдські уявлення про права й свободи особи в демократичній правовій державі, які покладені в основу документів, прийнятих світовим співтовариством. До них відносяться: Устав ООН, а також прийняті цією міжнародною організацією "Загальна декларація прав людини", "Пакт про економічні, соціальні і культурні права", "Пакт про цивільні й політичні права" і ряд конвенцій. Наприклад, "Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації відносно жінок", "Конвенція проти дискримінації в галузі освіти, праці й занять" й ін. У сукупності викладені в цих документах норми в області прав і свобод особи, становлять міжнародні стандарти. Тільки співвідносячи із ними національне законодавство будь-якої країни, можна робити висновки про ступінь демократичності даного суспільства й захищеності прав і свобод громадян цієї держави.

5 Економічна та соціальна політика держави

Під економічною політикою розуміють взаємопов'язану систему довгострокових і поточних цілей економічного розвитку, що визначені державою, комплекс відповідних державних рішень та заходів, спрямованих на досягнення цих цілей з використанням державної влади в сфері економіки.

Сферою економічної політики держави є взаємодія економіки і полі-тики. Суб'єктами економічної політики виступають політична влада, різні політичні структури, недержавні союзи, об'єднання. Об'єктом економічної політики є економічна система в цілому або окремі її ланки.

Економічна політика будь-якої держави має складну структуру (див. мал. 9.4), тому що для реалізації своїх цілей вона спирається на цілий ряд господарських сфер: фінанси, кредит, грошовий обіг, податкову систему, інвестиції та ін. В рамках кожної з цих ділянок загальна економічна політика конкретизується і реалізується як бюджетна, фінансова, кредитна, податкова, інвестиційна, зовнішньоекономічна та ін. Ці напрямки виступають як підсистеми в загальній економічній політиці, яку проводить держава. Кожна із підсистем в структурі економічної політики може стати потужним ін-струментом впливу на економічну систему і суспільне життя в цілому.

Призначення економічної політики держави – сприяти природному еволюційному економічному розвитку, запобігати зловживанням економічною владою з боку окремих осіб, груп, підприємств, а також кризовим явищам в економіці.

Залежно від конкретних обставин, цілі економічної політики держави можуть і повинні змінюватись, гнучко реагувати на фактичний стан економіки, її проблеми та протиріччя.

Під соціальною політикою розуміють діяльність держави щодо збалансування розвитку суспільства, забезпечення стабільності державного управління, соціального захисту населення, створення сприятливих умов для існування індивідів і соціальних спільнот.

Ціллю соціальної політики є соціальний прогрес, виражений мірою задоволення матеріальних і духовних потреб людини. Ефективність соціальної політики в тій чи іншій державі визначається тим, в якій мірі покращується життя людини, облагороджуються умови її праці і відпочинку, побуту, укріплюється здоров'я, підвищуються свідомість і культура, удосконалюються міжетнічні і міжособистісні відносини, додержуються соціальні права і гарантії і т.д. Очевидно, що можливості здійснення цілей соціально політики залежать в значній мірі від результатів економічної політики.

Під суб'єктами соціальної політики розуміються всі ті органи, установи й організації, задача яких здійснювати цілі соціальної політики. Провідну роль в цій області відіграють спеціалізовані органи держави, котрі реалізують її соціальну функцію.

Об'єктом соціальної політики є суспільство, його соціальні верстви, групи, класи, інші соціальні спільності людина. Але разом з тим ці ж соціальні спільності являються і носіями соціальної політики, її суб'єктом. В співвідношенні держава і суспільство послідніє виступає як об'єкт лише в тому сенсі, що із цього "соціуму" формується і організується владою соціальна політика. Державна влада – це потужній інструмент впливу на суспільство, в розпорядженні якого ефективні засоби і методи впливу на нього, а отже, і на формування соціальної політики шляхом збору налогів, емісії грошей, законотворчості, визначення задач суспільного розвитку.

Соціальна політика держави має різні виміри: економічний, організаційний, правовий, власне соціальний, культурологічний, екологічний, особистісний. Згідно цьому існують об'єктивні критерії, якісні і кількісні характеристики соціальної політики держави. Серед них пріоритетне значення мають практична реалізація принципу соціальної справедливості; урахування соціальних інтересів різних груп людей, задоволення їх раціональних потреб; соціальна захищеність населення, особливо малозабезпечених верств , дітей, пенсіонерів, безробітних, тяжко хворих та ін.

Соціальна політика охоплює своїми регулятивними функціями відносини між містом і селом, людьми розумової і фізичної праці, різними націями, народностями і етнічними групами, між різними соціальними верствами, між державою і індивідом. Вона охоплює всі сфери життєдіяльності людей – працю, побут, культуру. До того ж згідно зі своєю специфікою одні із цих сфер (наприклад, виробництво) є об'єктом її безпосереднього регулюючого впливу, а в інших (наприклад, в сфері демографічних відносин) такий вплив здійснюється опосередковано, шляхом створення умов, спонукаючих людей до бажаної для суспільства соціальної поведінки.

До задач соціальної політики держави відноситься також система заходів по забезпеченню її захисної функції. Ця функція виступає перш за все як забезпечення прожиткового мінімуму людини. В рамках соціальної політики необхідні дії, які б гарантували нижній поріг матеріального забезпечення (мінімум заробітної плати, мінімальну пенсію) чи передбачали додаткову допомогу матеріально найменш забезпеченим людям, або забезпечували надання елементарних послуг незалежно від доходів (наприклад, в сфері медичної допомоги).

Питання для самоперевірки:

1. Які теорії походження держави ви знаєте? Який із цих теорій віддаєте перевагу?
2. Охарактеризуйте основні ознаки держави.
3. Які функції покликана виконувати держава? Від яких факторів залежить можливість їхнього здійснення?
4. У чому полягають особливості монархічної форми правління?
5. Що являє собою республіканська форма правління і які її різновиди?
6. Чим федерація відрізняється від унітарної держави?
7. Яка форма правління діє в Україні?
8. .Яка форма державного устрою в Україні? У чому її специфіка?
9. Проаналізуйте поняття “правова держава”.
10. Охарактеризуйте структуру економічної політики держави.
11. В чому полягають основні завдання соціальної політики держави?

Лекція 3.3-3.4. Політична еліта та лідерство

План лекції

1 Походження політичної еліти і її роль у суспільстві
2 Політична еліта: структура й системи відбору
3 Сучасні теорії еліт
4 Політична еліта України
5 Природа й сутність лідерства.
6 Типологія політичного лідерства
7 Функції політичних лідерів
8 Сучасні тенденції в розвитку політичного лідерства

Зміст лекції

У ході історичного розвитку практично у всіх країнах склався поділ суспільства на керовану більшість і керівну (управляючу) меншість. Ця меншість, яка здійснює функції управління, має специфічні особистісні особливості й професійні якості, які допомагають їй

знаходитися при владі. Цей особливий прошарок людей називають правлячою або полі-тичною елітою. Що ж являє собою політична еліта, яка її роль у політичному житті суспільства?

1 Походження політичної еліти і її роль у суспільстві

У перекладі із французького “еліта” означає “краще”, “добірне”. Ідеї поділу суспільства на “вищих” й “нижчих”, “аристократію” й “простолюдинів” знаходять своє обґрунтування у творчості Конфуція, Платона, Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше й ін. Наприкінці XIX – початку XX ст. з'являються перші концепції еліт, авторами яких були Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс. На основі спостереження за реальним поводженням еліти в політичному житті вони створили цілісне подання про ролі еліти в суспільстві. Основні положення цієї концепції зводяться до наступного:

1. Суспільство закономірно ділиться на правлячу меншість й керовану більшість. В основі цього розподілу лежить природна нерівність людей по талантах і здібностям, інтелекту й багатству.

2. Еліта являє собою згуртовану групу, що відрізняється винятковими якостями й здібностями, яка усвідомлює свою перевагу над іншими.

3. Розвиток будь-якого суспільства направляється й залежить від політичної еліти.

4. Головне призначення політичної еліти – у прийнятті найважливі-ших політичних рішень.

У названих вище вчених були розходження в обґрунтуванні природи політичної нерівності. Наприклад, В. Парето визначав еліту по її вроджених психологічних властивостях і включав до неї тих, хто продемонстрував видатні якості або довів найвищі здатності у своїй сфері діяльності. “Головна ідея терміна “еліта”, – підкреслював мислитель, – перевага... У широкому змісті я розумію під елітою співтовариство таких людей, які властивостями розуму, характеру, спритністю, найрізноманітнішими здібностями володіють найвищою мірою”.

Трохи відмінне пояснення природи політичної нерівності дав Г. Моска. “Правлячі меншості, – писав він, – утворюються так, що індивіди, з яких вони складаються, відрізняються від мас деякими якостями, що дають їм певні матеріальні, інтелектуальні або навіть моральні переваги; інакше кажучи, вони повинні мати якісь необхідні якості, які надзвичайно цінуються й надають вагу в тім суспільстві, у якому вони живуть”.

Очевидно, що якості можуть змінюватися в процесі еволюції людсь-кого суспільства. Так, у примітивних суспільствах високо цінувалася військова доблесть. В процесі розвитку цивілізації переважною якістю стає багатство. Г. Моска спочатку розрізняв три якості, що відкривають доступ у політичний клас: військова доблесть, багатство, священство. Однак надалі прогрес людського суспільства пред'являв до політичного класу все нові вимоги. Разом із суспільством змінювався правлячий клас. Пізніше Г. Моска надавав особливого значення наявності в кандидатів наукових знань, уміння застосовувати їх. Розум, талант, освіченість індивіда в сумі обумовлювали його здатність управляти, яка була, на думку Г. Моска, домінуючим критерієм відбору в еліту.

Хоча концепція еліти була сформульована на початку XX ст., багато з її положень зберегли свою актуальність донині. Природно, у міру еволюції суспільства доступ у політичну еліту усе менше залежав від багатства й знатності, хоча й вони не перестали мати певного значення. Усе більше досягнення лідируючих політичних позицій стало залежати від спеціальної підготовки кандидата, його індивідуальних якостей, підтримки політичних партій і рухів.

Необхідно розвести поняття “пануюча еліта” й "політична еліта”. Вони співвідносяться як ціле й частина. Поняття “пануюча еліта” містить у собі різні групи, які безпосередньо або опосередковано беруть участь у владних процесах. Сюди входять політична, економічна, військова, ідеологічна, наукова й інші види еліт. Таким чином, політична еліта – це лише частина пануючої еліти (або як її ще називають правлячого класу). Але, на відміну від всіх інших груп, що становлять пануючу еліту, політична еліта безпосередньо бере участь у здійсненні політичної влади.

Отже, політична еліта – це певна група, прошарок суспільства, що концентрує у своїх руках державну владу й займає командні пости, управ-ляючи суспільством.

Існування політичної еліти обумовлено наступними факторами:

• Законом поділу праці, що вимагає професійного заняття управлінням, певної спеціалізації, компетентності, особливих знань і здібностей.

• Високою соціальною значимістю управлінської праці і її відповідним стимулюванням.

• Широкими можливостями використання управлінської діяльно-сті для одержання соціальних привілеїв (тому що вона прямо пов'язана з розподілом цінностей).

• Практичною неможливістю здійснення всеосяжного контролю за політичними керівниками.

• Відчуженістю більшості громадян від влади й політики внаслідок існування природної нерівності людей по їх розумових, психологічних, моральних й організаторських якостях і здібностям до управлінської діяльності.

Таким чином, в основі розподілу суспільства на політичну еліту й маси лежать об'єктивні фактори політичного, соціального й економічного характеру.

Політична еліта – не просто група осіб, волею випадку виявилися наділеними владою, а соціальна група, що формується в результаті "природного добору", прошарок людей, що створюється з особистостей, які володіють певними здібностями, професійними знаннями, навичками, уміннями. Тому політична еліта є центральною ланкою державного управління, від діяльності якої в значній мірі залежить хід політичного розвитку суспільства, функціонування політичної системи.

Соціальне призначення політичної еліти відбивається, насамперед, у тих функціях, які вона виконує. Вони різноманітні й складні, і на їхній зміст великий вплив робить існуючий у країні політичний режим, стан міжнародної обстановки й ін.

Розглянемо лише найбільш істотні функції, виконувані політичною елітою: стратегічну, комунікативну, організаторську й інтегративну.

Зміст стратегічної функції полягає в розробці стратегії й тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій. Вона проявляється в генеруванні нових ідей, що відбивають суспільні потреби в радикальних змінах, у визначенні стратегічного напрямку суспільного розвитку, у виробленні концепції назрілих реформ.

Стратегічна функція повною мірою може бути реалізована лише на вищому рівні політичної еліти: парламентаріями, членами кабінету міністрів, експертами, радниками, помічниками президента, з використанням фахівців науково-дослідних інститутів, аналітичних центрів, великих учених.

Виконання політичною елітою стратегічної функції жадає від неї не тільки високого рівня компетенції й професіоналізму, але також сміливості й рішучості. Особливо тоді, коли більша частина пануючого прошарку не згодна з її стратегічним планом.

Успішна реалізація політичною елітою своєї стратегічної функції ви-значається не тільки якісним кадровим складом, призваних до вироблення політичного курсу країни, але й залежить від стану суспільної думки в країні, його відображення в прийнятих політичних рішеннях. А це вже завдання комунікативної функції.

Комунікативна функція передбачає ефективне уявлення, вираження й відображення в політичних програмах інтересів і потреб (політичних, економічних, культурних, регіональних, професійних й ін.) різних соціальних груп і верств населення і їхню реалізацію в практичних діях. Ця функція містить у собі вміння бачити особливості настроїв різних соціальних спільностей, швидко й точно реагувати на зміни в суспільній думці з різних життєво важливих питань.

Комунікативна функція припускає також захист соціальних цілей, ідеалів і цінностей (мир, безпека, справедливість й ін.).

Виконання даної функції жадає від представників політичної еліти певних якостей, зокрема: ораторського таланту при спілкуванні з великими масами людей, здатності чітко й конкретно відповідати на задані питання, уміння переконливо викладати програму розвитку суспільства, щоб вона викликала схвалення й ентузіазм людей.

Суть організаторської функції полягає в здатності політичної еліти забезпечити підтримку своїх програм масами. Ця функція передбачає здійснення на практиці виробленого курсу, втілення політичних рішень у життя.

Вироблений стратегічний курс втілюється в системі різних політич-них заходів. До них відносяться:

• законодавчі (прийняття законів й інших нормативних актів парламентом, урядом, президентом);

• мобілізуючі (різні форми впливу на суспільну свідомість, формування настроїв, ціннісних орієнтацій людей);

• регулюючі (розподіл і перерозподіл ресурсів – матеріальних, людських, фінансових);

• координуючі (координація центральних і регіональних дій);

• контролюючі й ін.

Сутність інтегративної функції складається в зміцненні стабільності суспільства, стійкості його політичної системи, у запобіганні гострих конфліктів. Важливим змістом цієї функції є зімкнення різних верств населення на основі гармонізації їхніх соціальних інтересів, співробітництва й взаємодії всіх сил у суспільстві. Головне завдання політичної еліти в рамках виконання цієї функції – створення стійкої рівноваги політичних сил, формування стабільного політичного режиму, політичної системи даного суспільства.

2 Політична еліта: структура й системи відбору

Сучасна політична еліта неоднорідна, внутрішньо диференційована й істотно розрізняється залежно від конкретної країни й сформованих соціально-політичних умов. Все це спричиняє складність і різноманіття її класифікацій

За рівнем компетенції розрізняють національну, регіональну й місцеву еліти.

По місцю в системі влади виділяють правлячу, що безпосередньо володіє державною владою, і опозиційну (контреліта).

За обсягом владних повноважень еліта ділиться на вищу, середню й адміністративну.

Вища політична еліта містить у собі провідних політичних керівни-ків, їхнє найближче оточення й тих, хто займає вищі пости в законодавчій, виконавчій і судовій владі (безпосереднє оточення президента, прем'єр-міністр, його заступники й провідні міністри, спікер парламенту, керівники депутатських фракцій), чисельно досить обмежене коло людей (100–200 чоловік), що приймають найбільш значимі для суспільства політичні рішення.

Середня політична еліта формується з величезної кількості виборних посадових осіб: парламентаріїв, сенаторів, депутатів, губернаторів, мерів, лідерів різних політичних партій і суспільно-політичних рухів. Середня еліта становить приблизно 5 % дорослого населення.

Адміністративна еліта (бюрократична) – це вищий прошарок дер-жавних службовців (чиновництва), які займають високі посади в міністерствах, департаментах й інших органах державного управління. Адміністративна еліта примикає до політичної еліти, хоча по організаційній ознаці (апарат влади) її можна виділити в самостійну групу. Соціологічні дослідження бюрократії показують, що це відносно автономний, внутрішньо згуртований прошарок, призначений для виконавської діяльності, однак на ділі вододіючий великим впливом на політику.

Системи відбору в еліту

Залежність динаміки розвитку суспільства від ефективності політич-них рішень, які приймає еліта, вимагає й ретельного відбору осіб для виконання владно-управлінських функцій. У західних країнах політика давно перетворилася в професію, тому процесу підготовки й відбору в еліту приділяється серйозна увага. Найбільш важливі питання при цьому: як і з кого здійснюється відбір, хто його здійснює, яким критеріям повинен відповідати кандидат на керівну посаду?

Існує дві основні системи відбору, рекрутування еліти: гільдій й ан-трепренерська (підприємницька). У чистому виді вони зустрічаються до-сить рідко. Антрепренерська система в більшій мірі характерна для демократичних держав. Система гільдій – для авторитарних і тоталітарних держав, хоча її елементи широко застосовуються й у демократичних державах, особливо в економіці й державно-адміністративній сфері.

Для системи гільдій характерні:

• Закритість, відбір претендентів на вищі посади в основному з нижчих верств самої еліти; шлях вгору повільний та еволюційний.

• Наявність високих вимог для заняття посад. Це можуть бути вік, стаж роботи, освіта, партійність, національність, характеристика керівництва й т.д.

• Невелике, закрите коло селекторату (людей, що здійснюють відбір). Як правило, у нього входять лише члени вищестоящого керівного органа або один перший керівник – глава уряду, фірми й т.п.

• Кооптація, призначення зверху як головний спосіб заняття керівних посад.

• Тенденція до відтворення вже існуючого типу еліти, лідерства і властивих їм типологічних характеристик.

Ця система не передбачає конкурентності між кандидатами, оскільки сама система влади гранично суворо формалізована та ієрархізована. Система гільдій може панувати лише в політизованих суспільствах із частковою чи повною відсутністю громадянського суспільства. Свідченням цьому є номенклатурна система фільтрації, яка утвердилась в тоталітарних режимах. Номенклатура (лат. nomenclatura – "розпис імен") – це спосіб посідання керівних постів виключно за ознакою належності до правлячої партії. Кар'єрне просування тут поставлене в залежність від повного політико-ідеологічного конформізму кандидата, особистої відданості новому лідеру, навичок кулуарних "апаратних ігор". Свій початок номенклатурна система бере в непотизмі (лат. nepos – "племінник"), коли римські цезарі призначали на синекури своїх родичів чи осіб з найближчого оточення.

Антрепренерська система багато в чому протилежна системі гільдій і характеризується:

• Відкритістю, можливістю для представників різних груп претендувати на заняття лідируючих позицій.

• Невеликою кількістю формальних вимог щодо претендентів.

• Широким колом селектората, що може містити в собі всіх виборців країни; високою конкурентністю відбору, гостротою суперництва відповідно до виборчих законів.

• Першорядною значимістю особистісних якостей, суспільної ак-тивності, умінням захопити привабливими ідеями й програмами.

• Можливістю досягнення певної пропорційності представлення в еліті різних соціальних груп населення, політичних партій і рухів.

Обидві системи мають як позитивні, так і негативні сторони. Антре-пренерська система більше цінує видатних особистостей. Вона відкрита для молодих лідерів і нововведень. У той же час її певними недоліками є відносно більша ймовірність ризику й непрофесіоналізму в політиці, порівняно слабка передбачуваність політики, схильність до надмірного захоплення зовнішнім ефектом. У цілому ж, як показує практика, антрепренерська система рекрутування еліт добре пристосована до динамізму сучасного життя.

До числа сильних сторін системи гільдій відноситься врівноваженість рішень, менший ступінь ризику при їхньому прийнятті, низька ймовірність внутрішніх конфліктів, більша передбачуваність політики. Головні цінності цієї системи – консенсус, професійний досвід, наступність. У той же час системі гільдій властиві бюрократизація, організаційна рутина, консерватизм. Вона утрудняє виправлення помилок й усунення недоліків з ініціативи знизу. Без доповнення конкурентними механізмами ця система веде до поступової дегенерації еліти, що виражається в її нездатності виконувати керівні функції в соціальній системі, її відриву від суспільства й перетворенню в привілейовану касту.

Зрозуміло, що в політиці немає математично вивірених розрахованих систем, які дозволяють безпомилково визначити оптимальну селекцію політичних еліт. Тому на практиці обидві системи відбору не спрацьовують у "чистому" вигляді. Звичайно недоліки однієї системи компенсуються запозиченням переваг іншої, що також не гарантує високої якості такого поєднання.

Ефективність діяльності політичної еліти залежить не тільки від сис-теми її рекрутування, але й від політичної орієнтації її членів, ступеня підтримки з боку населення, соціального походження й партійної приналежності її представників.

3 Сучасні теорії еліт

Сучасні теорії еліт різноманітні. Серед них можна виділити цілий ряд напрямків. Історично склалося так, що першою групою теорій, які не втратили свою значимість і сьогодні,

є розглянуті в началі теми концепції Г. Моски, В. Парето та Р. Міхельс. Політологи їх відносять до макіавеллістської школи.

Макіавеллістскі теорії еліт зазнають критики за перебільшення зна-чення психологічних чинників, антидемократизму і недооцінки ролі і активності мас, недостатню увагу явищам еволюції суспільства, цинічне ставлення до боротьби за владу.

Перебороти недоліки макіавеллістської школи намагалися представ-ники ціннісних теорій еліт (В. Ропке, Ортега-і-Гассет й ін). Вони також вважають еліту головною конструктивною силою суспільства, однак за-ймають більш м'яку позицію стосовно демократії, пристосовуючи елітарну теорію до реального життя сучасних демократичних держав. Різноманітні ціннісні концепції еліт істотно розрізняються за ступенем їхнього аристократизму, відношення до мас, демократії та ін. Водночас їм притаманний і ряд спільних рис, які зводяться до наступного.

• Належність до еліти визначається високими якостями і показниками в найбільш важливих для всього суспільства сферах діяльності. Еліта – найцінніший елемент соціальної системи, орієнтований на задоволення її найважливіших потреб.

• Еліта відносно згуртована на здоровій основі виконуваних нею керівних функцій. Це не об'єднання людей, що прагнуть реалізувати свої егоїстичні групові інтереси, а співробітництво осіб, що піклуються насам-перед про загальне благо.

• Взаємовідносини між елітою і масою мають характер не стільки політичного або соціального панування, скільки керівництва, що припускає управлінський вплив, заснований на згоді і добровільній слухняності керованих і авторитеті керуючих.

• Формування еліти – не стільки результат озлобленої боротьби за владу, скільки слідство природного добору суспільством найбільше цінних представників. Тому суспільство повинно прагнути удосконалювати механізм такої селекції, вести пошук раціональної, найбільш результативної еліти у всіх соціальних верствах.

• Елітарність – умова ефективного функціонування будь-якого суспільства. Вона заснована на природному поділі управлінської і виконавчої праці, закономірно випливає з рівності можливостей і не суперечить демократії. Соціальна рівність повинна розумітися як рівність життєвих шансів, а не рівність результатів, соціального статусу. Оскільки люди не рівні фізично, інтелектуально, по своїй життєвій енергії й активності, то для демократичної держави важливо забезпечити їм приблизно одинакові стартові умови. На фініш же вони прийдуть у різний час і з різними результатами.

Деякі прихильники ціннісних торій еліт розробляли кількісні показ-ники, що характеризують її вплив на суспільство. Так, російський вчений Н. А. Бердяєв на основі аналізу розвитку різних країн і народів вивів "коефіцієнт еліти" як відношення високоінтелектуальної частини населення до загального числа грамотних. Коефіцієнт еліти, що складає понад 5%, означає наявність у суспільстві високого потенціалу розвитку. Як тільки цей коефіцієнт опускався до приблизно 1 %, то імперія припиняла існування, у суспільстві спостерігався застій.

Ціннісні уявлення про роль еліти в суспільстві переважають у сучас-них неоконсерваторів, які стверджують, що елітарність необхідна для демократії. Але сама еліта повинна служити моральним прикладом для інших громадян і вселяти до себе повагу.

Ціннісні уявлення про еліту лежать й в основі концепцій демократичного елітизма, широко розповсюджених у сучасному світі. Видні представники цього напрямку – Р. Даль, С. М. Ліпсет, Л. Зінгер й інші – виходять із розуміння демократії як конкуренції між потенційними керівниками за довіру й голоси виборців.

Елітарні теорії демократії розглядають керівний прошарок як групу, що не тільки володіє управлінськими якостями, але й захищає демократичні цінності, здатну стримати часто властивий масам ідеологічний і політичний ірраціоналізм, емоційну неврівноваженість і радикалізм.

Ідею ціннісного трактування еліти розвивають й істотно збагачують концепції плюралізму еліт (О. Штаммер, Д. Рісмен, С. Келлер й ін.). Ці концепції нерідко називають функціональними теоріями еліти. Вони базуються на таких специфічних постулатах:

• Заперечення еліти як єдиної групи, визнання безлічі еліт (профе-сійної, військової,

регіональної й т.д.), плюралізм еліт визначається різно-маніттям соціальної структури.

• Існування конкуренції еліт, що відбиває економічну й соціальну конкуренцію в суспільстві.

• Розпилення влади в демократичному суспільстві між усілякими групами, які в різних формах здійснюють керування суспільством; самі відносини влади мінливі й навіть ситуативні.

• Розходження між елітою й масами відносні, громадяни можуть входити до складу еліти, брати участь у процесі прийняття рішень. Тому еліти – не головний суб'єкт політики, важливіші – групи інтересів.

Концепції плюралізму еліт багато в чому ідеалізують реальне суспільство. Спостереження показують нерівномірність впливу різних соціальних верств на політику й піднесення окремих груп над всіма іншими.

Свого роду ідейним антиподом концепціям плюралізму еліт виступають різні ліволіберальні теорії еліт, зокрема, теорія пануючої еліти (Р. Мілс). Представники даного напрямку теорій еліти виходять із того, що суспільство управляється винятково однією пануючою елітою.

Основні положення цих теорій:

• У реальному житті еліта перебуває на вищому рівні влади й не допускає маси до участі в політиці. Можливості демократичних інститутів (вибори, референдуми й т.д.) незначні.

• Пануюча еліта займає ключові позиції в державі й на цій основі забезпечує собі владу, багатство й популярність.

• Між елітою й масами велике розходження, подолання якого практично неможливо.

Наявність різних підходів в оцінці місця й ролі політичних еліт у суспільстві свідчить про їхню важливість у науковому й практичному змісті. Елітарність сучасного суспільства не викликає сумнівів. Це – політична реальність, яку не можна перебороти, а потрібно враховувати й ефективно використати.

4 Політична еліта України

В Україні завжди існувала проблема національної політичної еліти, здатної розв'язувати складні державні завдання у конкретній історичній ситуації. Такі визначні постаті української політичної думки, як В. Липинський, Д. Донцов, пояснювали причини поразок українських національно-визвольних намагань відсутністю національної політичної еліти. Це твердження справедливе, якщо брати до уваги те, що політична еліта може сформуватися в умовах національної держави, коли політика є важливою сферою суспільного життя. Короткочасний період боротьби за українську державність і ще менш тривале існування цієї держави в історичному сенсі були недостатніми, щоб визрівала повноцінна національна політична еліта.

Комуністичний режим знищив не тільки національні прошарки, а й соціальний грунт для відтворення національної еліти, здатної по сучасному мислити і діяти. Роль еліти в авторитарно-тоталітарному суспільстві виконувала номенклатура, риси якої значною мірою не відповідали сучасній елітарній моделі, що існувала в демократичних цивілізованих країнах.

Державне відродження України передбачало і формування нової політичної еліти, здатної забезпечити розбудову держави. Становлення політичної еліти сучасної України проходить під впливом політичних, економічних, соціальних і геополітичних процесів. М. Шульга виділяє чотири етапи становлення політичної еліти України.

Перший етап: 1989 – 1994 р. Цей етап пов'язаний з часом визрівання процесів, передуючих зміні суспільно-політичного порядку в країні і з першими роками після проголошення незалежності. В цей час формувалася нова еліта, яка існувала поряд зі старою радянською. Нова була рекрутована подіями кінця 80 – х початку 90 – х років минулого століття. Проходила конвертація політичного і адміністративного капіталів старої еліти (працівників партійних, комсомольських організацій, керівників підприємств) в економічний, а також накопичення фінансового капіталу у лідерів злочинних (як економічних так і сугубо кримінальних) угруповань. Одним із най масштабніших механізмів легального перерозподілу власності стала ваучерізація. На цьому етапі розпочалось різке зубожіння основної маси населення.

Другий етап: 1994 – 1999 р. Проходить накопичення капіталу у всіх трьох групах еліти –

старої правлячої, нової правлячої і нової кримінальної. Розростається тіньова економіка, укореняється мафія, її верхівка вливається у правлячу еліту. Розгортається протиборство регіональних еліт. Сходять з політичної арени дисиденти.

Третій етап: 2000 – 2004 р. формуються потужні олігархічно-кланові угрупування, побудовані за принципом зрощення влади з власністю. Проходить перерозподіл владного ресурсу, формується нова контреліта, укріплюються позиції правої контреліти в парламенті.

Четвертий етап: з кінця 2004 р. Фактично розпочався після інавгурації президента В. Ющенко на початку 2005 р. Під час президентських виборів поглибився розкіл владної еліти, розпочалось протистояння регіональних еліт. Відбулася після виборна масова рекрутація еліти, яка не забезпечила повноцінної зміни еліти і в результаті призвела до різкого сплеску управлінської некомпетентності органів виконавчої влади. Ситуація ускладнюється перманентними виборами (2006 р., 2007р.) до парламенту, відновлюючи розкіл політичної еліти за регіональною ознакою.

На порядку денному – питання консолідації еліти.

Формування еліти дуже важлива справа, над її вирішенням повинні працювати школи, вузи, урядові інститути.

Лідерство – універсальний по своїй природі феномен громадського життя. Воно існує скрізь – у великих і малих організаціях, у бізнесі й у релігії, у неформальних організаціях і масових демонстраціях. Лідерство властиве будь-якій сфері людської діяльності, для існування й прогресу якої потрібне виділення лідерів і послідовників.

Важливість проблеми лідерства багаторазово зростає в політичній сфері. Тут концентруються владні інтереси громадян, механізми протиборства або співробітництва політичних лідерів, їхніх послідовників і супротивників.

5 Природа й сутність лідерства

Спостерігаючи за поводженням політичної еліти конкретного суспільства, можна помітити, що окремі її представники відрізняються явним пріоритетом у впливі на суспільство в порівнянні з іншими. Особистість, що робить постійний і вирішальний вплив на суспільство, державу, організацію, називається політичним лідером.

Поняття “лідер” походить від англійського “leader”, що означає ведучий, керуючий іншими людьми. Зміст даного слова досить точно відображає призначення людини-лідера, її місце й роль у суспільстві, процеси, до яких вона причетна, її функції. Для лідера характерна здатність впливати на інших людей у напрямку організації їхньої спільної діяльності для досягнення певних цілей. Лідери очолюють, ведуть за собою різні людські спільності – від невеликих груп людей до співтовариств державного рівня.

Становлення й функціонування лідерів – це об'єктивне й універсальне явище; об'єктивне – тому що будь-яка спільна діяльність має потребу в організації, у виробленні найбільш раціональних і прийнятних шляхів досягнення цілей. Ці функції виконують люди, у яких вірять, які мають авторитет, люди високоактивні й енергійні. Універсальне явище – тому що лідер необхідний для всіх видів спільної діяльності людей, груп, організацій, рухів. Можна говорити про лідерів у політиці, бізнесі, науці, мистецтві, релігії, партіях, профспілках, студентських групах і т.д.

З поняттям “лідер” тісно пов'язане інше поняття – “лідерство”. Під ним розуміється складний механізм взаємодії лідерів і ведених. Цей меха-нізм припускає, з одного боку, генерування лідером нових ідей, активний і діючий вплив на людей, керування ними. З іншого боку – готовність людей підкорятися лідерові, йти за ним, брати участь у виконанні поставлених ним завдань.

Політичний лідер – це не просто людина, що керує політичними процесами, здійснює функції по управлінню суспільством, політичною організацією або рухом. Політичний лідер – це той, хто здатний змінювати хід подій і спрямованість політичних процесів. Тому очевидно, що не кожен прем'єр-міністр, монарх, керівник політичної партії, а тим більше парламентарій, стає політичним лідером. Політичні лідери активізують політичні процеси в суспільстві. Вони висувають програми, що визначають хід історичного розвитку суспільства. Реальна політика ніколи не вершилася без участі політичних лідерів, які виступають головними діючими

особами в політичних процесах, їхніми основними стимуляторами.

Політичні лідери загальнодержавного, загальнонаціонального масштабу – це державні діячі, керівники великих партій, депутати, лідери суспільно-політичних рухів, ініціатори різного роду суспільних об'єднань. Їх характеризує можливість реально впливати на політику: визначати стратегію розвитку суспільства, формувати уряди, контролювати кабінети міністрів.

Політичне лідерство – це механізм і конкретні способи реалізації влади. Політичне лідерство являє собою вищий рівень лідерства, оскільки воно відображує політичні процеси й відносини у вищих структурах влади, фіксує владні відносини між суб'єктом й об'єктом політики на вершині політичної піраміди.

Феномен лідерства намагаються пояснити багато теорій Прихильники теорії рис розглядають лідера як сукупність його певних психологічних рис, наявність яких сприяє висуванню індивіда на лідируючі позиції, і наділяють його здатністю приймати владні рішення відносно інших людей. Серед найбільш значимих рис лідера називалися такі, як ініціативність, компетентність, гострий розум, ентузіазм, упевненість, дружелюбність, товариськість, почуття гумору й т.д. До обов'язкових якостей сучасних політичних лідерів у демократичних країнах все частіше додають фото- і телегенічність, зовнішню привабливість, здатність вселяти людям довіру й ін.

Для перевірки теорії рис були проведені великі конкретні дослідження. Вони значною мірою поставили під сумнів цю концепцію, тому що виявилося, що при детальному аналізі індивідуальні якості лідера майже в точності збігаються з повним набором психологічних і соціальних ознак особистості взагалі. До того ж багато видатних здібностей людей протягом багатьох років, а часто й всього життя виявляються незатребуваними, не знаходять застосування.

Однак, все це зовсім не означає повного заперечення теорії рис. Очевидно, що для заняття лідируючих позицій в умовах конкуренції дійсно потрібні певні психологічні й соціальні якості. При цьому їхній набір значно варіюється залежно від історичних епох, окремих держав і конкретних ситуацій.

Ідею залежності лідерства від певних соціальних умов обґрунтовує й розвиває ситуаційна теорія. Вона виходить із відносності й множинності лідерства. Лідер – функція певної ситуації. Саме сформовані конкретні обставини визначають відбір політичного лідера й детермінують його поводження. Так, наприклад, в ісламському Ірані неминуче будуть відкинуті політики європейського або американського типу. Точно також і релігійний лідер-пророк не зуміє виявити себе на політичній арені Заходу.

Очевидно, що вимоги до лідера значно розрізняються й залежно від того, чи перебуває дана держава в стані кризи або ж розвивається стабільно.

З погляду ситуаційного підходячи лідерські якості відносні. Одна людина може виявити риси лідера на мітингу, друга – у повсякденній політико-організаційній роботі, третя – у міжособистісному спілкуванні й т.п. У цілому ж лідерів відрізняють головним чином цілеспрямованість, готовність взяти на себе відповідальність за рішення того або іншого завдання, а також компетентність.

Природа політичного лідерства досить складна й не піддається однозначній інтерпретації. Прояснити його суб'єктивні механізми допомагають психологічні теорії й, зокрема, психоаналітичне пояснення лідерства. Як уважав основоположник психоаналізу З.Фрейд, в основі лідерства лежить подавлене лібідо – переважно несвідомий потяг сексуального характеру. (Послідовники Фрейда трактують лібідо більш широко – як психічну енергію взагалі). У процесі сублімації воно проявляється в прагненні до творчості й, у тому числі, до лідерства. Фрейд виділив дві категорії індивідів за критерієм їхнього відношення до лідерства: ті, хто прагнуть до влади, і ті, хто почуває внутрішню потребу в підпорядкуванні, у чиїмсь заступництві.

Французький дослідник психології мас Г. Лебон розділяв народ на лідерів і масу. Значення лідерів у суспільному житті він сильно перебільшував, а роль юрби, навпаки – недооцінював. Він уважав, що лідерами можуть бути всі, досить тільки їм навчитися володіти психологією мас. Юрба завжди шукає вождя й сама, на думку Г. Лебона, прагне до підпорядкування.

Помітний внесок у розвиток психоаналізу внесли вчені Франкфуртської школи Э. Фромм, Т. Адорно й ін. Вони виявили тип особистості, схильний до авторитаризму й прагнучий до влади. Така особистість формується найчастіше в суспільствах, охоплених системною кризою, у результаті чого переважає атмосфера масового розпачу й тривоги. При цих обставинах народ шукає свого рятівника й готовий довірити йому свою долю. Авторитарний лідер прагне підкорити собі всі структури громадянського суспільства, схильний до містики, керується в першу чергу емоціями й не терпить рівності й демократії.

Для вивчення природи лідерства велике значення мають типологізації політичних лідерів.

6 Типологія політичного лідерства

Відповідно до різних підстав і критеріїв виділяють безліч типів лідерства

Багато дослідників лідерства опираються на типологію, розроблену німецьким філософом і соціологом М. Вебером. Його типологія опирається на поняття “авторитет”. М. Вебер розумів під лідерством здатність віддавати накази й домагатися покори. В основі цієї здатності лежать різні ресурси, які забезпечують підпорядкування лідерові з боку населення. Добровільне підпорядкування лідерові (це і є авторитет) досягається різними засобами. М. Вебер виділяв три типи лідерства:

1. Традиційне – право на лідерство засновано на існуючих у суспільстві традиціях. Наприклад, старший син монарха після його смерті визнається монархом. Такий тип лідерства в більшій мірі властивий доіндустріальному суспільству.

2. Раціонально-легальне – право на лідерство виникає внаслідок установлених у даному співтоваристві формальних узаконених процедур. Це по суті справи бюрократичне лідерство. У ньому урядовець-лідер-чиновник одержує авторитет не в силу традиції або якихось особливих якостей, а як виконавець певної державної функції.

3. Харизматичне – засновано на вірі в екстраординарні здатності лідера, на культі його особистості. Воно має емоційну основу. Харизматичний авторитет не пов'язаний з нормативним порядком призначення на керуючу посаду й залежить також не стільки від ідей, скільки від прихильності мас, їхньої віри в особливі якості вождя, від їхнього преклоніння перед ним.

По М. Веберу, такий лідер здатний запропонувати суспільству нові відповіді на хвилюючі його питання й виступити з ініціативами, які виходять за рамки того, що прийнято в даному суспільстві, і у звичайних умовах були б ефективно блоковані. Отже, харизматичний лідер найчастіше грає новаторську або революційну роль.

Сила харизми лідера може бути настільки велика, що його недоліки нерідко сприймаються як достоїнства (наприклад, авторитарність), стають частиною еталонного образа вождя. Такому лідерові прощаються провали в політиці, нелегітимні дії. Відповідальність за перші покладається на оточення лідера, другі – сприймаються як щось виправдане обставинами, турботою про благо народу.

Іноді абсолютизація ролі лідера приймає форму культу особистості, язическього преклоніння перед харизматичною фігурою.

Можлива диференціація й типологія політичних лідерів залежно від використовуваних ними методів управління суспільством. Відповідно до даного критерію в політології виділяють два стилі – демократичний й авторитарний.

Демократичний політичний лідер ініціює максимальну участь кожного в діяльності групи, не концентрує відповідальність у своїх руках, а намагається розподілити її серед членів групи. Такі лідери відкриті для критики, доброзичливі до людей, створюють атмосферу співробітництва й спільності інтересів.

Авторитарний політичний лідер орієнтується на недемократичні, монопольні методи управління. Зв'язки між членами групи при такому лідері зведені на нівець або ж проходять під його жорстким контролем. Він не допускає критики, інакомислення, віддає перевагу одноособовому напрямку впливу, заснованому на погрозі застосування сили.

Одним з узагальнюючих критеріїв для типології політичних лідерів є цілі, які вони ставлять, і вплив, який вони здійснюють на суспільство. За цими критеріями американський політолог Р. Такер виділяє три типи політичних лідерів: консерватори, реформатори,

революціонери.

Консерватори направляють всю свою активність і всі свої дії на об-ґрунтування необхідності збереження суспільства в його сучасному виді.

Реформатори прагнуть до радикального перетворення суспільного устрою за допомогою проведення широкомасштабного реформування, насамперед, владних структур.

Революціонери ставлять метою перехід до принципово іншої суспільної системи.

Однією з сучасних і найбільш загальнопоширених типологій лідерства є система американського вченого Маргарет Дж. Херманн. Вона класифікує лідерів залежно від їхнього іміджу. "Імідж" у перекладі з англійського означає "образ", а в повсякденному житті під ним мають на увазі візуальну привабливість особистості. М. Херманн виділяє чотири збірних образи лідерів на основі обліку чотирьох змінних: характеру лідера; властивостей його конституентів (прихильників, виборців і т.д.); способів взаємозв'язку лідера і його прихильників; конкретної ситуації, у якій здійснюється лідерство.

Перший образ (імідж) – лідер-прапороносець. Його відрізняє власний погляд на реальність, наявність образа бажаного майбутнього й знання засобів його досягнення. Лідер-прапороносець визначає характер тих процесів, що відбуваються в суспільстві, їх темпи і можливі засоби перетворень.

Другий образ – лідер-служитель. Він досягає визнання завдяки тому, що найточніше виражає інтереси своїх прихильників. Лідер діє від їхнього імені. На практиці лідери такого типу керуються тим, чого очікують, у що вірять й у чого потребують його виборці.

Третій образ – лідер-торговець. Його істотна риса – здатність привабливо піднести свої ідеї й плани, переконати громадян у їхній перевазі, змусити "купити" ці ідеї, а також залучити маси до їхнього здійснення.

Четвертий образ – лідер^-пожежний. Він відрізняється швидкою реакцією на насущні вимоги часу, сформульовані його прихильниками. Лідер-пожежний здатний ефективно діяти в екстремальних умовах, швидко приймати рішення, адекватно реагувати на ситуацію.

Виділення чотирьох збірних образів лідерів у достатній мірі умовно, оскільки в чистому виді вони зустрічаються рідко. Найчастіше ті або інші властивості від кожного ідеального типу сполучаються в лідерстві однієї особистості на різних етапах її політичної кар'єри.

7 Функції політичних лідерів

Функції, виконувані політичними лідерами, визначаються тими цілями, які вони ставлять, і тією ситуацією (економічною й політичною) у якій їм доводиться діяти.

В умовах кризової ситуації політичний лідер направляє свої зусилля, насамперед, на реалізацію наступних функцій:

Аналітична, або постановка діагнозу. Її виконання припускає глибокий і всебічний аналіз причин ситуації, що склалася, вивчення сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів і реалій.

Розробка програми дій. У її реалізації велику роль відіграють особистісні якості політичного лідера: розум, рішучість, енергійність, інтуїція, відповідальність.

Мобілізація країни на виконання прийнятої програми. Виконання цієї функції багато в чому залежить від уміння й здатності політичного лідера спілкуватися із широкими масами, переконувати, надихати, привернути на свій бік тих, хто не визначився.

Названі функції характерні для надзвичайної ситуації. В умовах від-носної стабільності суспільства коло функцій політичного лідера розширюється.

Насамперед, політичний лідер повинен виконувати новаторську функцію, тобто свідомо вносити нові конструктивні ідеї соціального устрою суспільства. Для цього розробляються нові політичні програми й стратегічні плани суспільного розвитку, здійснюються відновлення, реорганізація політичних структур. Політичний лідер формулює нові соціальні цілі й завдання, обґрунтовує стратегічні пріоритети й тактичні засоби й методи їхнього досягнення. Кожне політичне рішення повинне бути глибоко продумано, ретельно проаналізоване на різноманітній основі, оскільки сфера політики – вид ризикової діяльності, що зачіпає долі мільйонів людей. Висування загальнонаціональних цілей і програм з необхідністю вимагає всебічного аналізу соціальних, матеріальних, фінансових і політичних ресурсів їхньої

реалізації.

Комунікативна функція припускає відображення всього спектра потреб й інтересів людей як у політичних маніфестах і програмах політичних лідерів, так й у їхній практичній діяльності. Політичний лідер повинен стежити за постійно мінливими суспільними настроями й думками, що відображають динаміку життя, що постійно змінюється. Політичні лідери повинні володіти даром передбачення нових проблем і протиріч у суспільстві.

З новаторської і комунікативної логічно випливає організаторська функція, що містить у собі вміння направити й організувати дії мас, об'єднати зусилля всіх верств суспільства на втілення політичних програм і рішень у життя.

Організаторська функція включає також формування кадрів і об'єд-нання прихильників реформ.

Продовженням організаторської є координаційна функція, яка спря-мована на координацію й узгодження дій всіх суб'єктів політичних перетворень – інститутів й установ влади, а також практичних виконавчих рішень. Координаційна функція містить у собі кореляцію, координацію діяльності всіх галузей влади й владних інститутів: парламенту, суду, органів виконавчої влади.

Інтегративна функція спрямована на підтримку цілісності й стабільності суспільства, громадського миру й злагоди. Вона передбачає забезпечення єдності всіх політичних сил суспільства, згуртованості всіх його соціальних груп.

Крайня, максимально завищена оцінка функцій й ефективності полі-тичного лідера проявляється в культі особистості. Він означає надмірне звеличування й навіть обожнювання людини. Культ особистості зустрічається в тоталітарних й авторитарних державах.

Сприятливим суб'єктивним живильним середовищем культу особис-тості є патріархальна й підданська політичні культури, які виходять із віри в “гарного царя” або керівника, із прийняття жорсткої ієрархічної організації суспільства. Однак найважливішою безпосередньою причиною культу особистості звичайно є величезна концентрація політичної, духовної, економічної й соціальної влади в руках однієї людини. Також становленню культу особистості сприяє тотальна особиста залежність всіх нижчестоящих, не стільки від результатів своєї діяльності, скільки від прихильності начальства.

8 Сучасні тенденції у розвитку політичного лідерства

В останні десятиліття в розвитку політичного лідерства позначився ряд нових тенденцій. Для величезної кількості людей масштабні стресові ситуації, які властиві XX ст., корінні зміни, викликані науково-технічним прогресом, породили глобальні проблеми, що кидають виклик людської цивілізації. Дані обставини пред'явили нові, підвищені вимоги до політичних лідерів. Масштабною тенденцією в еволюції лідерства став різкий ріст відповідальності політичних лідерів за долі людей, за сьогодення й майбутнє народів і держав, якими вони управляють. Сучасні політичні лідери вже не можуть висувати програми розвитку своїх держав без урахування глобальних проблем людства.

Важливою тенденцією в розвитку політичного лідерства в останні десятиліття є концентрація активності лідерів на економічних і соціальних проблемах. Особливо це відрізняє політичних лідерів демократичних держав. Розвиток даної тенденції обумовлено багатьма обставинами. Головна з них полягає в тім, що ріст добробуту нації, пов'язаний з активністю того або іншого політичного лідера, – найбільший наочний показник для визнання політичного діяча як політичного лідера. Інша обставина пов'язана з великими тимчасовими рамками політичної активності (наприклад, президенти вибираються на 4-5 років). Високий економічний результат, ріст добробуту нації – головна передумова для обрання на ще один строк.

Американський політолог Р. Такер відзначає таку тенденцію як зни-ження ймовірності появи в сучасних умовах політичних лідерів-героїв, та-ких, наприклад, як Наполеон. Причин дуже багато. Це й поділ влади, і обмеження діяльності лідерів конституційними й правовими нормами й ін. Крім того, як уже підкреслювалося, великі політичні лідери з'являються в періоди глибоких криз. Кризові періоди – це війна й пов'язана з нею розруха, це найглибші спади виробництва обумовлені циклічним характером розвитку економіки. Якщо мати на увазі

типові для минулого кризові ситуації, то їхня ймовірність у цей час з відомих причинах істотно знижена. Нова світова війна несе в собі загрозу самому існуванню людства при можливості використання ядерної зброї. Що стосується економічних криз, подібних до кризи 30-х років, те сучасні держави навчилися їх прогнозувати й не допускати. Саме із цих причин для сучасності типові не лідери-герої, а такі політичні лідери, які в конкретних умовах забезпечують своїм країнам три найвищі цінності: національну безпеку, ріст добробуту народу й права людини.

У міру скорочення у світі недемократичних режимів і відповідно становлення нових демократичних держав виявляється тенденція скорочення меж влади політичного лідера. Розвитку даної тенденції сприяє вдосконалювання системи поділу влади.

Особливо варто виділити таку тенденцію в розвитку лідерства як професіоналізація. Політична праця поступово стає професією, аналогічною професії конструктора, лікаря або адвоката. Вона стає головним і постійним джерелом доходу. Хоча професійні політики займають виборні посади, більшість із верхнього ешелону влади звичайно зберігає свій рід занять навіть після зміни правлячої партії. Цьому сприяє акумуляція ними ряду політичних посад у парламенті, партії, органах місцевого самоврядування й деяких інших установ.

У ряді країн (Японія, Франція, США й ін.) проблема професіоналізації політичної діяльності вирішується відбором майбутніх політичних лідерів ще в дитячому або підлітковому віці і їхній підготовці в спеціальних школах й університетах. Такі міри, які пов'язані із розвитком політичної участі громадян і зміцненням контролю за тими, хто має владу , сприяють підвищенню ефективності політичного лідерства, його підпорядкованості інтересам усього суспільства.

Питання для самоперевірки:

1. Назвіть фактори, що обумовлюють існування політичної еліти?
2. Які функції виконують політичні еліти в суспільстві?
3. Які рівні можна виділити в політичній еліті сучасних суспільств?
4. Розкрийте механізми рекрутування еліти (система гільдій та антрепренерська).
5. У чому позитивний сенс ціннісних теорій еліт?
6. Який взаємозв'язок між ціннісними теоріями еліт і концепцією їх-ньої плюралізму?
7. У чому суть теорії пануючої еліти?
8. Назвіть відомих вам представників національної, регіональної й місцевої політичної еліти України.
9. Які зміни відбулися в складі політичної еліти України за останні роки?
10. Розкрийте зміст понять “лідерство” й “політичне лідерство”.
11. Як обґрунтовується природа лідерства в теорії рис? У чому недоліки цієї теорії?
12. У чому достоїнства й недоліки ситуаційної теорії?
13. Що нового відкриває психоаналіз у розумінні природи лідерства?
14. У чому сутність типології лідерства в роботах М. Вебера?
15. Які типи лідерства виділяються залежно від сформованого іміджу лідера?
16. Розкрийте зміст функцій політичного лідерства.
17. Якими якостями, на Ваш погляд, повинен володіти сучасний лідер?
18. Які типи лідерів представлені на політичному олімпі України?

РОЗДІЛ №4 «ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ»

Лекція 4.1-4.2. Світова політика. Глобальні проблеми сучасності

План лекції

1 Світова політика як соціальний феномен
2 Субєкти світової політики
3 Світовий політичний процес
4 Політична глобалістика: предмет, структура, категорії
5 Політичні аспекти глобальних проблем сучасності

Зміст лекції

1 Світова політика як соціальний феномен

Головною відмінною рисою сучасного світу є його перехід у якісно новий стан. По-перше, іншою стала загальна архітектоніка міжнародного життя. Світ перетворився із біполярного на багатополярний. По закінченні "холодної війни" та завершенні ери протистояння двох соціально-політичних систем у міжнародних відносинах розгортається дуже складний процес становлення нових пріоритетів і цінностей, утверджуються нові центри міжнародного життя, якісно змінюється склад активних членів міжнародної спільноти, ускладнюється зміст їхніх взаємовідносин. По-друге у межах геополітичного простору колишньої світової наддержави - Радянського Союзу у зовсім інших політико-ідеологічних і культурно-історичних межах утворились нові незалежні держави, які прагнуть бути рівними й повноправними членами світової спільноти. По-третє, глобалізація, що охоплює сьогодні всі сторони життя, стає домінуючим фактором у світовій політиці й міжнародних відносинах. Зачіпаючи корінні основи існуючого світопорядку, глобалізація ставить держави в ситуацію, коли їхня внутрішня політика часто відіграє не меншу роль на світовій арені, аніж зовнішня. Оцінюючи наслідки глобалізації у світовій політиці, ми розуміємо одне: світ стоїть на порозі глобального трансформування взаємовідносин між державами. Феномен світової політики-один із основних для розуміння сучасного контексту відносин у світі.

Комплексний аналіз політики має на увазі її вивчення як на національному, так і на міжнародному рівні. А обумовлено це тим, що сама природа політики характеризується взаємодією і протиборством різних інтересів та сил як всередині тієї чи іншої країни, так і на міжнародній арені.

У сучасному світі різні рівні політики (мікро-, макро- та мега-) тісно пов'язані й дуже впливають один на одного. Політика, яка виходить за межі національних держав, має певні ознаки:

- **зовнішня політика** - це зовнішня дія однієї нації, однієї держави. Вона визначає діяльність або бездіяльність (іноді) держави стосовно інших країн;
- **міжнародна політика** - сукупна діяльність держав на міжнародній арені;
- **міждержавна політика** - відображення системи відносин між державами, їх органами, службами і представниками (президент, парламент, уряд, міністерство закордонних справ та ін.);
- **наднаціональна політика** - відносно нове у політичному лексиконі поняття, що не набуло поширення у вітчизняній політології. Воно означає сферу політики, яка утворилася у результаті передачі окремими державами частини своїх суверенних прав наднаціональним органам, покликаним приймати в цій галузі рішення;
- **мультинаціональна політика** - це спільна діяльність об'єднаних політичних суб'єктів з кількох чи багатьох держав (скажімо, ОБСЄ, ОАЄ), здатна впливати на міжнародні відносини. Суб'єкти цієї політики - національні держави;
- **транснаціональна політика** - сфера міжнародної діяльності недержавних актів і суб'єктів, партій, профспілок, міжнародних неурядових організацій, транснаціональних корпорацій.

Найбільш загальною із зазначених категорій є світова (міжнародна) політика. Термін "світова політика" у фаховій літературі існує давно і донині вживається довільно, без певного

порядку, без будь-якого уточнення змісту, як синонім поняття "міжнародні відносини". Проте світову політику слід розглядати у трьох площинах:

-як соціальний феномен,

-як галузь науки і

-як навчальну дисципліну. У кожній площині дослідники пропонують найрізноманітніші трактування світової політики. Тут важливо зауважити, що становлення світової політики як самостійного дослідницького поля притаманне політичним дослідженням переважно у Росії. Для західних країн характерне розпорошення світополітичної проблематики по різних галузях, а саме світополітичне поле не претендує на автономний академічний простір. У науковців США взагалі відсутня проблема розмежування світової (міжнародної) політики і міжнародних відносин. Обидва ці предметні поля існують нерозчленованими і організаційно можуть бути віднесені як до міжнародно-політичного, так і до загальнополітичного блоків. Між тим до початку XXI ст. у світі вже сформувався набір сюжетів, які прийнято відносити швидше до мікрополітичного, ніж до традиційного міжнародно-політичного поля.

Наука "світова політика" - це система знань, їх поширення й застосування щодо процесів, які зачіпають інтереси всієї світової спільноти. Становлення і розвиток нового, самостійного наукового напряму пов'язано передусім з відходом міжнародних відносин від практики двосторонніх взаємозв'язків та з активізацією великої кількості недержавних акторів у світовому співтоваристві.

У цьому контексті варто зважати, що поняття світової політики пов'язане з іще однією важливою проблемою сучасного світового розвитку - проблемою управління. Саме слово "політика" у перекладі з грецької означає "мистецтво управління" державою, спільнотою, міждержавними відносинами. Політика - це сфера діяльності, пов'язана із владними відносинами між людьми, соціальними групами, народами, націями, державами. Отож, дослівно словосполучення "світова політика" можна інтерпретувати як мистецтво управління світовим співтовариством, у якому численні державні й недержавні актори утворюють складну систему взаємозв'язків у всіх галузях їхньої діяльності - від політичної та економічної до культурної та інформаційної.

Як соціальний феномен світова політика характеризує новий якісний стан міжнародного середовища, в якому діють суб'єкти міжнародної взаємодії - як традиційні (держави), так і нові (решта). Але для власного місця світова політика повинна мати свій об'єкт аналізу. І таким **об'єктом**, як нам видається, є **глобальний феномен** і **сучасні світополітичні трансформації**, що завершили в першому десятилітті XXI ст. **перехід від системи традиційних міжнародних (міждержавних) відносин до складнішої системи відносин - глобальних відносин**.

Під глобальною системою слід розуміти об'єктивно створювану в епоху глобалізації систему глобального впливу всіх субєктів світової політики.

У наш час актуалізовані і такі параметри нової якості світової політики, як характер еволюції систем озброєнь та швидкість поширення технологій їх виробництва по світу, показники транс націоналізації міжнародної економіки, характеристики всесвітнього віртуального простору (включаючи сферу дії глобальних систем наведення ракет), контури сфери єдиного розуміння моралі та права, транспортна система планети, Інтернет, глобалізація. Усе це цілком і повністю - з арсеналу світополітичного аналізу.

Із гносеологічної точки зору світова політика являє собою сучасний етап розвитку традиційної системи міжнародних відносин, які представлені переважно відносинами між державами. У цьому разі гносеологічна спорідненість світової політики і міжнародних відносин очевидна, однак предметні поля вивчення вже багато в чому різні. Така обставина пов'язана з тим, що в 1990-х рр. різко змінився зміст спілкування між суб'єктами у міжнародній системі. Не тільки нові суб'єкти, але й держави почали вступати у різнопланові взаємодії з приводу кроків не лише відносно одне одного, але й у своїх внутрішньополітичних проблемах. Така практика здобула моральну, а згодом і політичну легітимність, що й ознаменувало появу нової міжнародної політичної реальності. Ясна річ, спроби деяких країн давати оцінки внутрішнім процесам в інших країнах або ж у групі країн, впливати на них чи навіть прямо втручатися у внутрішні справи зарубіжних держав, вдаючись до воєнної сили, за "нормою" вестфальських установок - незаконні й неприпустимі. Але тепер втручання у справи інших

країн перетворюється на норму поведінки, правило, що підкріплюється достатньою військовою силою (наприклад, блоку НАТО). Суверенітет як принцип відкрито піддано сумніву.

Таким чином, сучасна міжнародно-політична реальність відображає перетворення не лише у сфері суто зовнішньополітичної взаємодії акторів, а також і щодо впливу акторів світової політики на всю глибину внутрішньої політики держав.

Виходячи із зазначеного, узагальнимо: якщо традиційні міжнародні відносини - це переважно відносини між державами з приводу їхньої політики одна щодо одної та із загальносвітових проблем, то **світова політика - це сфера нерозчленованої взаємодії між суб'єктами міжнародних відносин з приводу їх дій як одне щодо одного та у вирішенні загальносвітових проблем, так і політики кожного з них відносно власних внутрішніх проблем і ситуацій.**

Існує також точка зору, що міжнародні відносини - це інституційна основа, а світова політика є конкретним наповненням того ж самого процесу. Саме в цьому контексті набуває свого сенсу світова політика як соціальний феномен, пов'язаний з появою нових акторів і феноменів, нових просторів і вимірів, які виникають на межі дій національних політик, глобальних інституцій та самостійних позанаціональних політик антиглобалістських організацій, терористичних мереж, транснаціональних організацій, Інтернет-спільнот - усього того, що становить реальну політичну дійсність XXI ст.

Отже, світова політика є результатом глибокого трансформування міжнародних зв'язків та взаємодій, виникнення нових загальних проблем, розв'язання яких уже неможливе в рамках національно-державних кордонів. Внаслідок невідворотних змін міжнародна система набуває глобального, загальносвітового характеру, що вимагає адекватного глобального управління, яке б не виходило за межі цивілізованих норм.

2 Суб'єкти світової політики

Світова (міжнародна) політика - це сукупна політична діяльність основних суб'єктів міжнародних відносин: інтегрований процес, виражений у діяльності держав та інших легітимних і загальновизнаних органів та організацій світового масштабу.

Держави - наймогутніші й організовані суб'єкти, які зосередили у своїх руках основні засоби впливу на міжнародне життя. Тільки держава наділена суверенітетом, тільки у держави існують реальні можливості застосування сили в міжнародних відносинах. Саме через державу народи й нації організовано представляють свої інтереси на світовій арені. Жодне розвинуте суспільство не може існувати поза державою, яка необхідна для організації внутрішнього і міжнародного життя. Держави визначають і контролюють діяльність інших учасників міжнародних зв'язків - адміністративних одиниць (область, край, регіон), громадських організацій, фірм, компаній, індивідів. Існують також і нетипові державні суб'єкти міжнародних відносин (приміром, Ватикан).

Національна держава шляхом створення союзів та коаліцій, двосторонніх та багатосторонніх зв'язків підтримувала баланс сил та інтересів у міжнародній системі, забезпечуючи тим самим необхідний порядок і стабільність. Але процес глобалізації вніс радикальні зміни у становище і статус держави, змусивши її адаптуватися до мінливого і взаємозалежного світу. Виникли нові типи держав - віртуальні держави, мікродержави - де більше не існує чіткого поділу на зовнішні та внутрішні справи. Державна влада дедалі частіше і в більшому обсязі мусить передавати частину своїх функцій наднаціональним структурам, ділити з ними свої управлінські функції, а отже, й створювати нові моделі світополітичного управління.

Як свідчить практика, в останньому десятилітті незбалансованість міжнародних відносин зростає, тому що **на міжнародну політичну арену, окрім держав, вийшли також інші самостійні суб'єкти.** Це різні **соціальні** (національні, конфесійні, демографічні тощо) **групи**, які будують окремі відносини зі своїми прибічниками за кордоном; **міжнародні організації**, що регулюють ті чи інші відносини між політичними суб'єктами; **транснаціональні компанії**, що ведуть економічну діяльність у різних країнах; всілякі корпоративні структури (ЗМІ, громадські організації, туристичні фірми, терористичні угруповання тощо) та навіть **окремі особи** (колишні політики - посередники у врегулюванні конфліктів).

Міжнародні організації виникли у давнину й удосконалювалися з розвитком суспільства. У сучасному світі міжнародні організації забезпечували спілкування держав. Міжнародна організація - це об'єднання держав відповідно до міжнародного права і на підставі міжнародного договору для здійснення співробітництва у політичній, економічній, культурній, науково-технічній, правовій та інших сферах. Вона має для цього систему органів, певні права і обов'язки, обумовлені правами і обов'язками держав-учасниць. Міжнародні організації поділяють на два типи: 1) міжнародні, або міжурядові; 2) неурядові.

Ці типи мають свої особливості й ознаки, а також види: політичні; економічні; воєнно-стратегічні; громадські; культурні; ідеологічні; науково-технічні.

У практиці міжнародного життя виділяють їх рівні: глобальний (наприклад, ООН); регіональний (ЄС, ОАД); надрегіональний (Рух неприєднання); двосторонній (наприклад організація "Україна – США").

Варто зазначити, що багаторівневість - це одна з істотних рис сучасних міжнародних відносин. У свою чергу, неурядові організації, що відрізняються складнішою організаційною структурою, можуть бути змішаними, тобто можуть охоплювати і неурядові структури, і громадські організації, і навіть окремих індивідуальних членів.

Нині у світі існує понад шість тисяч міжнародних організацій, які є складовими елементами народжуваного глобального громадянського суспільства. Центральне місце в системі цих організацій посідає Організація Об'єднаних Націй. ООН об'єднує 192 країни світу. Вищим органом ООН є Генеральна Асамблея. Проблемами забезпечення миру займається Рада Безпеки, до якої входять 15 членів - п'ять постійних (США, Великобританія, Франція, Росія, Китай) і десять не постійних, які змінюються кожні два роки. До структури ООН входять Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародне агентство з атомної енергетики (М АГАТЕ), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО), Міжнародний суд ООН та ін. Ці організації органічно влилися у систему міжнародних відносин і як самостійні організації.

За приклади різних міжнародних організацій можуть слугувати:

- регіональні організації - Європейське економічне співтовариство (ЄЕС), Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Ліга арабських держав (ЛАД);
- організації економічного характеру - Міжнародна торгова палата (МТП), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР);
- організації, що опікуються окремими галузями світового господарства, - наприклад, Організація країн - експортерів нафти (ОПЕК);
- політико-економічні - Організація африканської єдності (ОАЄ);
- професійні організації - Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол) та демографічні - Всесвітня асоціація молоді (ВАМ);
- організації в галузі спорту і культури - Міжнародний олімпійський комітет (МОК), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти і культури (ЮНЕСКО);
- військові - Організація північноатлантичного договору (Н АТО), Тихоокеанський пакт безпеки (АНЗЮС);
- профспілкові організації, релігійні організації, організації на захист миру і солідарності, а також громадські організації на допомогу певним напрямам людської діяльності, скажімо, охороні здоров'я - Міжнародний Червоний Хрест (МЧХ) або збереженню довкілля -"Грінпіс".

Величезну роль на міжнародній арені відіграють міжнародні монополії, або транснаціональні корпорації (ТНК). їхня мета - здобування надприбутків, а діють вони через свої філії в різних країнах. До найбільших серед них слід віднести Microsoft, Coca-Cola, IBM, McDonald's.

Міжнародна (світова) політика становить ядро міжнародних відносин і являє собою політичну діяльність суб'єктів міжнародного права (держав, міжурядових та неурядових організацій, спілок тощо), пов'язану з вирішенням питань війни і миру, загальної безпеки, охорони довкілля, подолання відсталості й злиднів, голоду та хвороб. Інакше кажучи, світова політика спрямована на розв'язання проблем виживання і прогресу людства, вироблення механізмів узгодження інтересів суб'єктів світової політики, відвернення і вирішення на вітових, глобальних та регіональних конфліктів, створення справедливого порядку у світі.

3 Світовий політичний процес

Сукупна діяльність соціальних спільнот, інституцій, організацій та окремих осіб (суб'єктів), які мають політичні цілі, визначає сутність сучасного світового політичного процесу, який розгортається і в окремих країнах, і на регіональному та глобальному рівнях. Останні роки позначені тим, що світ загалом і всі його складові стрімко змінюються. З одного боку, у світогосподарських і політичних зв'язках зберігаються дезінтеграційні процеси, помітно зростає розрив в економічному розвитку багатьох країн, з другого-на глобальний політичний процес впливають дедалі потужніші інтеграційні тенденції в економіці: динамічне формування ***світового*** ринку, розвиток світових продуктивних сил, успіхи науково-технічної революції.

Водночас провідним критерієм світового політичного процесу стає рух народів і держав шляхом демократії. Панує прагнення народів розбудувати сучасне демократичне громадянське суспільство і правову державу, в якій би реально існували політичний плюралізм, поділ влади, національна культура й місцеве самоврядування, економічні, політичні, соціальні та індивідуальні свободи і права, високий рівень добробуту народу, його надійна соціальна захищеність.

Головною особливістю сучасного світового політичного процесу є одночасний розвиток двох протилежних тенденцій - до об'єднання і до розмежування. Перша тенденція проявляється у формуванні світових продуктивних сил, розвиткові НТР, інтернаціоналізації господарської діяльності в масштабах регіонів і цілого світу, в інтеграції різних факторів виробничого і невиробничого призначення, у прогресі сфери управління макроекономічними та виробничо-технологічними інноваціями. Відцентрові тенденції обумовлені одночасним існуванням на планеті народів, спільнот і держав, які перебувають на різних стадіях цивілізаційного і формаційного розвитку, а також величезними відмінностями у рівні добробуту, культури й освіти, медичного забезпечення, зайнятості, проблем етнічного і релігійного характеру. Такі чинники стають дезінтеграційними, породжують відчуженість між людьми, недовіру між державами і як наслідок - суперечки, конфлікти, війни.

Специфічність міжнародних політичних процесів полягає в тому, що тут не існує єдиного легітимного центру примушування, такого собі джерела влади, яке б мало незаперечний авторитет серед усіх суб'єктів міжнародних зв'язків. Але як окрема галузь політичних відносин міжнародна сфера політики регулюється різними нормами: політичними, правовими, морально-етичними та ін.

Сутність світової політики розкривається як через аналіз загальнолюдських проблем, так і через поняття національного інтересу, що лежить в основі діяльності будь-якої держави. Справді, що спонукає до певних кроків держави на міжнародній арені; заради чого вступають вони у взаємовідносини з різними країнами?

У політиці завжди присутні загальнозначущі або групові інтереси, а в міжнародній політиці - здебільшого національні інтереси. Національний інтерес - це усвідомлення і відображення в діяльності політичних лідерів корінних потреб національної держави. А потреби полягають у гарантуванні національної безпеки та умов для самозбереження й розвитку суспільства.

У форматі концепції "національний інтерес" доволі вагомою постає проблема балансу сил та інтересів, що є важливим чинником стабільності у світовій політиці. Актуальність цієї проблеми полягає в тому, що у світовій політиці відсутня ієрархія, немає центральної влади, але присутня величезна кількість суверенітетів, які, хоча й не рівні, однак рівноправні і не визнають над собою іншої вищої влади, окрім самих себе. Це й спричиняє відсутність стабільності. Колишній держсекретар США Г. Кіссінджер зазначив, що в міжнародній системі, для якої характерна наявність п'яти-шести великих держав і багатьох менших держав, порядок має виникнути переважно (як і в минулі століття) на базі примирення і балансування суперницьких національних інтересів. Нині світовий політичний процес позначений переходом від біполярного до багатополярного світу при збереженні домінуючих позицій США. У ньому беруть участь дві сотні суверенних держав. Для нього характерні процеси демократизації багатьох спільнот і держав. До світової політики долучені сотні мільйонів людей. Відбувається складний двоєдиний процес глобалізації політичних та економічних взаємозв'язків. Значно

підвищилась керованість світової політики. Домінантою стала проблема зміцнення міжнародної безпеки, усунення феномену війни із життя людства. Проявилися тенденції до демократизації основних сфер міжнародної та національної життєдіяльності, до зростання у світі ролі різних представницьких сил і рухів, самої людини у світовій політиці. До характерних рис світового політичного процесу слід віднести:

- наявність центру, яким є сьогодні Організація Об'єднаних Націй; взаємодія країн "вісімки"; діяльність провідних міжнародних інституцій та організацій - НАТО, МВФ та ін.;
- висунення на перший план глобальних проблем розвитку людської цивілізації;
- нарощування тенденцій до співпраці, зростаюче розмаїття політичного розвитку;
- суперечливу взаємодію дедалі ширшого кола суб'єктів світової політики, зростання ролі людини, її прав, свобод і життєвих інтересів;
- складну сукупність базових (центральних) і периферійних, транснаціональних, регіональних, національних і локальних, цивілізаційних і етнополітичних процесів; суперечливу дію тенденцій до "багатополюсного" і "однополюсного" (США) світу; колізійну взаємодію між провідними міжнародними центрами (США, Західна Європа, Росія, Китай, Японія, "нові індустріальні країни"); суперечності між цивілізаціями (західною, східною, ісламською, російською та ін.);
- багатоманітність соціально-політичних сил, засобів, форм і методів реалізації політики;
- суперечливі спрямування: спадкоємність і новизну, визначеність і непередбачуваність, переплетіння революційних та еволюційних начал, усвідомленість і стихійність.

В архітектоніці новітнього світогляду виявилися деякі загальні закономірності світової політики міжнародних відносин, які визнаються всіма сучасними науковими течіями. Однією з таких закономірностей є зростання взаємозалежності країни. А це може означати одне: у міжнародних відносинах виникають загальні інтереси, які можна реалізувати тільки спільними зусиллями.

З першою пов'язана друга закономірність, на якій особливо наголошують традиціоналісти і яку визнають не лише неомарксисти, але й реалісти. Суть її полягає в тому, що держави - вже не єдині учасники міжнародних відносин і політика щодо нових акторів не може будуватися на традиційному тлумаченні зовнішньої політики. А тому уявлення про міжнародну політику як суперництво суверенних держав, насамперед супердержав, має бути скореговане з урахуванням процесів роззброєння і формування системи колективної безпеки.

Ще одна закономірність стосується міжнародного права. Відомо, що (з точки зору неоліберали) головними регуляторами міжнародних відносин виступають універсальні моральні норми, які кодифікуються і стають правовими імперативами. Близькими є позиції прибічників транснаціоналізму, які вважають, що основою і засобами підтримання світового порядку мають бути норми, структури, інституції та процедури позанаціонального і навіть наднаціонального характеру. Політичні реалісти і неомарксисти дотримуються думки (хоча й з різних причин), що роль міжнародного права не слід абсолютизувати, бо воно може суперечити національним інтересам чи справедливості у відносинах між народами. Однак і ті, й інші визнають: попри те, що сучасні тенденції у міжнародному праві демонструють тісний зв'язок зі світовою політикою, тут відбуваються істотні зміни.

Ще одна закономірність стосується функціонування міжнародних систем. Представники всіх основних парадигм визнають, що дедалі зростаючу роль у міжнародних зв'язках відіграє економіка. Хоча цю роль вони розуміють по-різному: неореалісти бачать в економіці ресурс влади, а для лібералів вона є фактором процвітання держави. Вважається, що спільною рисою всіх міжнародних систем виступає провідна, визначальна роль найпотужніших держав, а також стан їхніх взаємин. Виводяться також різні типи міжнародних систем і критерії їх класифікації.

4. Політична глобалістика: предмет, структура, категорії

Глобалістика - це система міждисциплінарних наукових знань про життєво важливі загальнолюдські проблеми. Політична глобалістика є одним із напрямків глобалістики. Вона виникла на початку 90-х рр. ХХст. для вивчення політичних аспектів глобальної проблематики, політичних причин виникнення і загострення загальнолюдських проблем, а також для пошуку шляхів їх розв'язання, які пов'язані з політичною сферою життєдіяльності суспільства.

У політичній глобалістиці виділяють чотири основні підходи до пізнання феномена глобальних проблем людства під політологічним кутом зору:

1) дослідження політичних аспектів загальнолюдських проблем в цілому;

2) політологічний аналіз глобальних проблем;

3) вивчення проявів глобальних проблем у конкретних регіонах світового співтовариства та їх впливу на розвиток там політичної ситуації;

4) формування теоретико-методологічних основ політико-глобалітичних досліджень.

Розвиток політичної глобалістики розширює й збагачує спектр політичних наук, а також дає новий імпульс до розширення й поглиблення глобалістики як системи міждисциплінарного знання. Політична глобалістика здатна нетрадиційно й інноваційно висвітлювати чимало важливих проблем міжнародних відносин і світового розвитку.

5 Політичні аспекти глобальних проблем сучасності

Особливості інтеграційних процесів, що охоплюють найрізноманітніші сфери життя людей, найгостріше проявляють себе в так званих глобальних проблемах сучасності. Глобальні проблеми сучасності - це проблеми, які зачіпають життєво важливі інтереси усього людства, усіх держав, народів, кожного мешканця планети, виступають в якості об'єктивного чинника розвитку сучасної цивілізації, набувають надзвичайно гострого характеру й загрожують не тільки позитивному розвитку людства, а й загибеллю цивілізації у випадку незнаходження конструктивних шляхів їх вирішення, та потребують для свого вирішення зусиль усіх держав і народів, усієї міжнародної спільноти.

Поняття "глобальні проблеми" в сучасному його розумінні увійшло у широкий обіг наприкінці 60-х рр. XX ст., коли вчені багатьох держав розпочали дослідження змін, котрі відбуваються в глобальній системі, й можливі їх наслідки. У стислий час сформувалося нове наукове поняття - "глобалістика".

Учені-глобалісти виділяють три основні групи глобальних проблем:

1. Проблеми, пов'язані зі сферою міжнародних відносин, що відображають протиріччя і об'єктивно необхідні перетворення.

2. Глобальні проблеми, сферу виникнення та прояву яких складають взаємовідносини особи та суспільства.

3. Глобальні проблеми взаємодії людини та природи. Це проблеми незбалансованості потреб життєдіяльності людей і можливостей довкілля.

Отже, до найгостріших глобальних проблем можемо віднести:

♦ екологічну проблему;

♦ підтримання миру;

♦ освоєння космосу та світового океану;

♦ продовольчу проблему;

♦ проблему народонаселення;

♦ проблему подолання відсталості;

♦ сировинну проблему;міжнаціональну проблему та ін.

У науковій літературі значне різноманіття підходів до характеристики особливостей виникнення глобальних проблем. Одні дослідники пов'язують їх появу з останнім десятиліттям. Інші - вважають, що їх генеза проходила впродовж усієї історії людства, але глобальними вони стали у XX ст. Ще одна група дослідників наголошує, що чимало глобальних проблем виникли первинно, деякі визрівали достатньо давно, але проявились виразно й на глобальному рівні лише з утвердженням в XVII-XVIII ст. капіталізму. На нашу думку, більшість проблем, які сьогодні ми пов'язуємо з глобальними проблемами сучасності, супроводжували людство впродовж усієї історії. До них, насамперед, відносяться проблеми екології, збереження миру, подолання бідності, голоду, неграмотності. Але після Другої світової війни, в результаті небачених масштабів діяльності людини, всі ці проблеми стали глобальними, виразили протиріччя цілісного сучасного світу і поставили людство перед потребою співробітництва. Можна виділити такі особливості глобальних проблем:

♦ вони мають планетарний, загальносвітовий характер, зачіпають інтереси усіх народів світу;

♦ загрожують деградацією й загибеллю усьому людству;
♦ потребують невідкладних та ефективних рішень;
♦ вимагають колективних зусиль усіх держав, спільних дій усіх народів.

Для розв'язання цих питань всесвітнього масштабу поруч із політичними вельми важливе значення набувають й науково-технічні передумови. Ефективна науково-технічна політика є важливою умовою розв'язання екологічної, сировинної, енергетичної та інших глобальних проблем.

Питання для самоконтролю:

1. Що ви розумієте під терміном «глобальні проблеми»?
2. Як розуміти визначення «холодна війна»?
3. Які основні крани світу впливають на світову політику?
4. Що таке «біполярний світ»?
5. Вкажіть на вашу думку 3 основні глобальні проблеми.
6. Які шляхи вирішення демографічної проблеми?
7. Які шляхи вирішення екологічної проблеми?
8. Які шляхи вирішення проблеми безпеки?
9. Які шляхи вирішення проблеми міжнародного тероризму?

Лекція 4.3-4.4. Україна в системі міжнародних відносин

План лекції

1. Зовнішня політика держави: функції, цілі, засоби
2. Міжнародні відносини: поняття, суб'єкти, форми й принципи
3. Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин
4. Україна в сучасному геополітичному просторі

Зміст лекції

Розуміння політики як складного й багатогранного явища припускає його аналіз не тільки на суспільному й особистісному рівнях, але й на рівні міжнародному. Пояснюється це тим, що сама природа політики характеризується взаємодією й протиборством різних інтересів і сил, як усередині тієї або іншої країни, так і на міжнародній арені.

Розгляд політики на міжнародному рівні доцільно почати із з'ясування сутності зовнішньої політики держави.

1 Зовнішня політика держави: функції, цілі й засоби

Зовнішня політика – це діяльність держави й інших політичних ін-ститутів суспільства по здійсненню своїх інтересів і потреб на міжнародній арені.

Зовнішня політика будь-якої держави являє собою продовження внутрішньої політики, її поширення на відносини з іншими державами. Як і внутрішня політика, вона найтіснішим образом пов'язана з пануючим економічним укладом, суспільним і державним устроєм суспільства й представляє їх на міжнародній арені. Зовнішня політика сполучає національні інтереси й цінності із загальнолюдськими інтересами й цінностями, особливо в питаннях безпеки, співробітництва, зміцнення миру, рішення глобальних міжнародних проблем.

Формування зовнішньої політики відбувається в міру визрівання об'єктивних потреб даного суспільства або держави вступити в певні взаємини із зовнішнім миром, тобто з іншими державами.

Специфічні особливості зовнішньої політики:

• здійснюється на більш широкому просторовому й соціальному рівні, тому що характеризує собою взаємодію, щонайменше, із двома й більше країнами;

• її функціонування пов'язане не тільки з якоюсь конкретною формою влади, але й із широким спектром міжнародних норм і цінностей, створених людством у ході його тривалого еволюційно-революційного розвитку;

• у світі існує близько 200 різних держав з їх різноплановими інте-ресами й програмами, цілями й завданнями. Для налагодження взаємин з іншими державами потрібні не тільки скоординовані дії, але й певне коректування внутрішньої політики держави. Тим самим, зовнішня політика раціоналізує внутрішню політику, нівелює її, приводячи у відповідність із міжнародними реаліями, закономірностями й критеріями функціонування світового співтовариства.

На формування й реалізацію зовнішньої політики держави впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Численність об'єктивних факторів, що роблять вплив на зовнішню політику, можна звести в три групи.

Перша група – це фактори внутрішнього соціального середовища:

• політична структура суспільства,

• структура державного апарата,

• економічний потенціал суспільства,

• демографічна структура суспільства й ін.

Друга група – фактори зовнішнього соціального середовища:

• характер і стан суміжного оточення (суспільно-політична обстановка в сусідніх державах),

• блокова приналежність,

• ступінь інтегрованості в систему міжнародних відносин,

• загальний стан і тенденції розвитку системи міжнародних відносин.

Третя група – геополітичні фактори:

• географічне положення країни;

• особливості території,

• природні ресурси.

Величина території, яку займає та або інша держава на планеті, є одним з найважливіших показників які визначають місце країни в ієрархії міжнародних відносин, її політику на світовій арені й національні геополітичні інтереси.

Важливим елементом державної території є води, які діляться на внутрішні й територіальні. У багатьох випадках вони виконують роль геостратегічних ліній розвитку держави: по них проходять важливі транспортні комунікації, територіальні води забезпечують державі вихід до відкритого моря й світової системи морських комунікацій. Повітряний простір має важливе значення в аспекті транспортних комунікацій й оборони країни. Природні ресурси багато в чому визначають сировинний й енергетичний потенціали країни.

До суб'єктивних факторів, що впливають на зовнішню політику, відносять:

• особисті здатності політичних лідерів,

• якість підготовлених і підписаних зовнішньополітичних документів,

• суспільна думка й настрої в суспільстві із приводу основних проблем і напрямків зовнішньої політики.

При розробці зовнішньополітичного курсу держави потрібно урахування всієї сукупності перерахованих факторів.

До найважливіших функцій зовнішньої політики держави відносяться:

1. Оборонна – протидія будь-яким проявам агресії з боку інших держав, захист прав й інтересів країни і її громадян за кордоном.

2. Представницька-інформаційна – має подвійне призначення: інформування свого уряду про положення й події в тій або іншій країні й інформування керівництва інших країн про політику своєї держави. Ця функція відіграє важливу роль у формуванні правильних уявлень про місце держави в розміщенні сил на міжнародній арені й дає можливість проведення реалістичної зовнішньої політики.

3. Переговорно-організаторська – спрямована на встановлення й зміцнення торгово-економічних, науково-технічних, культурних й інших зв'язків з різними державами.

У своїй зовнішньополітичній діяльності держави переслідують такі основні цілі:

• Захист державного суверенітету проти зовнішніх намірів і постійну турботу про безпеку країни.

• Збереження цілісності державної території.

• Створення зовнішніх умов, сприятливих для економічного співробітництва, культурних зв'язків з іншими країнами, розвиток іноземних інвестицій, туризму й т.п.

• Вплив на зовнішнє оточення, контроль за небажаними відносно даної держави діями, їх нейтралізація.

• Внесення свого вкладу в побудову стабільних міжнародних відно-син, заснованих на фундаменті міжнародного права.

Зовнішньополітична діяльність по досягненню поставлених цілей реалізується різними засобами: політичними, економічними, військовими, інформаційно-пропагандистськими.

До політичних засобів відноситься, у першу чергу, дипломатія. Дип-ломатія – це офіційна діяльність держави у вигляді спеціальних інститутів, які здійснюють за допомогою спеціальних заходів, прийомів, методів, установлених міжнародним правом й маючих конституційно-правовий характер

Слово "дипломатія" походить від грецького слова "diploma" (у Древній Греції – подвійні дошки з письменами, які підтверджують повноваження пред'явника). Залежно від історичного моменту завдання дипломатії змінювалися: від обслуговування війни до перетворення її в систему засобів ведення переговорів і забезпечення мирних умов взаємодії держав.

Дипломатія здійснюється у вигляді переговорів, візитів, спеціальних конференцій і нарад, зустрічей, підготовки й висновки двосторонніх і багатосторонніх угод, дипломатичної переписки, участь у роботі міжнародних організацій.

Основні дипломатичні функції: примус, переконання, урегулювання, досягнення угоди. Акценти в сучасній дипломатії зміщаються від методів примуса до мистецтва врегулювання й досягнення угоди.

Економічні засоби зовнішньої політики мають на увазі використання економічного потенціалу даної країни для досягнення зовнішніх політичних цілей. Держава, що володіє сильною економікою, фінансовою міццю, займає міцне положення й на міжнародній арені. Навіть невеликі по території держави, що володіють небагатими матеріальними й людськими ресурсами, можуть відігравати видну роль на світовій арені, якщо в них розвинена економіка, яка базується на передових технологіях і здатна поширювати свої досягнення далеко за свої межі.

Діючими економічними засобами є ембарго, або навпаки, режим найбільшого сприяння в торгівлі, надання інвестицій, кредитів і позик, іншої економічної допомоги або відмова в її наданні.

До військових засобів зовнішньої політики прийнято відносити військову міць держави, що містить у собі армію, її чисельність й якість озброєння, моральний стан, наявність військових баз, володіння ядерною зброєю.

Військові засоби можуть використатися як засоби прямого впливу, так і непрямого.

Прямий вплив – це війни, інтервенції, блокади. Довгий час війна розглядалася як проведення зовнішньої політики насильницькими методами й звичайний спосіб вирішення протиріч між державами. Цілком законними для розширення території й збагачення держави вважали також анексію (насильницьке приєднання однією державою території іншої) і контрибуцію (примусові грошові або натуральні стягнення з переможеної держави на користь держави переможця). Дипломатія протягом тривалого часу була підлегла питанням, пов'язаним з війною. Перед нею стояло завдання – забезпечити відповідні умови для ведення війни, сприяти найбільш ефективному використанню результатів війни (у випадку перемоги), домагатися найменших втрат у випадку поразки. Зміни, які відбулися у світі в середині XX ст., змусили світову громадськість визнати згубність розв'язання міжнародних конфліктів збройним насильницьким шляхом. Але, на жаль, і в XX ст. ми є свідками вирішення конфліктів між державами військовими засобами. У сучасному суспільствознавстві й публіцистиці зберігає вплив течія, яка як і раніше розглядає війну, включаючи ядерну, як припустимий засіб політики.

До непрямих військових засобів відноситься гонка озброєнь, яка включає випробування нових видів зброї, навчання, маневри, погрозу застосування сили.

До військових засобів зовнішньої політики варто віднести розвідку й шпигунство. Сьогодні тут застосовуються новітні досягнення науки й техніки – від багатотонних космічних

кораблів до мікроапаратів.

Пропагандистські засоби містять у собі весь арсенал сучасних засобів масової інформації, пропаганди й агітації, які використовуються для зміцнення авторитету держави на міжнародній арені, сприяють забезпеченню довіри з боку союзників і можливих партнерів. За допомогою засобів масової інформації формується позитивний образ своєї держави, почуття симпатії до неї, а якщо буде потреба – антипатії й осуду стосовно інших держав. Часто пропагандистські засоби використаються, щоб завуалювати ті або інші інтереси й наміри.

На основі зовнішньополітичної діяльності окремих держав склада-ються певні міжнародні відносини.

2 Міжнародні відносини: поняття, суб'єкти, форми й принципи

Міжнародні відносини являють собою специфічний вид суспільних відносин. Міжнародні відносини – це сукупність політичних, економічних, ідеологічних, правових, військових, культурних та інших зв'язків і взаємин між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені.

Формування й розвиток міжнародних відносин відбувається під впливом цілого ряду факторів:

• складної світової економічної й політичної ситуації;
• балансу воєнно-стратегічних сил;
• діяльності міжнародних організацій;
• впливу окремих держав на хід подій у світі;
• стану природного середовища й ін.

Головною особливістю міжнародних відносин є відсутність у них єдиного центрального ядра влади й управління. Вони будуються на принципі поліцентризму й поліієрархії. Тому в міжнародних відносинах велику роль відіграють стихійні процеси й суб'єктивні фактори.

Домінуючу роль у міжнародних відносинах відіграють міждержавні відносини. Але до суб'єктів міжнародних відносин поряд з державою відносяться також міжурядові й неурядові організації, політичні партії й рухи, соціальні групи й окремі особистості В останні десятиліття позначилася об'єктивна тенденція розширення учасників міжнародних відносин. Усе більш важливими їхніми суб'єктами стають міжнародні організації. Вони розділяються на міждержавні чи міжурядові й неурядові.

Міждержавні організації є стабільними об'єднаннями держав, засно-ваними на договорах, мають певну компетенцію й постійні органи.

Складність міждержавних відносин у політичній сфері, потреба регулювати міжнародне життя привели до створення неурядових організацій. Вони мають складнішу структуру, чим міждержавні. Такі організації можуть бути й чисто неурядовими, а можуть мати змішаний характер, тобто включати й урядові структури, і громадські організації, і навіть індивідуальних членів.

Як суб'єкти міжнародних відносин міжнародні організації можуть вступати в міждержавні відносини від свого власного імені й у той же час від імені всіх держав, що входять у них. Число міжнародних організацій постійно росте.

Міжнародні організації охоплюють самі різні аспекти міжнародних відносин. Вони створюються в економічних, політичних, культурних, національних областях, мають певні особливості й специфіку.

Саму значну роль у системі міжнародних відносин грає Організація Об'єднаних Націй (ООН). Вона стала практично першим в історії механізмом широкої багатогранної взаємодії різних держав з метою підтримки миру й безпеки, сприяння економічному й соціальному прогресу всіх народів.

Створена в 1945 р. ООН перетворилася в невід'ємну частину міжнародної структури. Її членами є близько 200 держав, що свідчить про те, що вона практично досягла повної універсальності. Жодна велика подія у світі не залишається поза полем зору ООН.

Структура ООН складається із Секретаріату на чолі з Генеральним секретарем, якого обирають кожні 5 років, Ради Безпеки, що нараховує 15 країн, і Генеральної Асамблеї, до

складу якої входять всі країни – члени організації.

У рамках ООН зложився цілий ряд організацій, які органічно ввійшли в систему міжнародних відносин й як структури ООН, і як самостійні організації. До них відносяться:

• ВООЗ (Всесвітня Організація Охорони здоров'я);
• МАП (Міжнародна Асоціація Праці);
• МВФ (Міжнародний Валютний Фонд);
• ЮНЕСКО (Організація, що займається питаннями культури й науки);
• МАГАТЕ (Міжнародна Організація по Атомній Енергії);
• ЮНКТАД (Конференція ООН по торгівлі й розвитку);
• Міжнародний суд.

Міжнародні урядові організації мають більше важелів впливу на міжнародну політику й окремі держави, чим громадські організації, які впливають в основному через формування міжнародної суспільної думки.

Міжнародні відносини виступають тим простором, на якому зіштов-хуються й взаємодіють на різному рівні: глобальні, міжрегіональні, регіональні й двосторонньому різні сили (державні, економічні, політичні, суспільні, інтелектуальні й ін.).

На глобальному рівні вирішуються проблеми, які стосуються всього людства. А одним з основних механізмів, за допомогою якого вирішуються такі проблеми, є діяльність ООН.

Міжрегіональний рівень – це міжнародні відносини між представни-ками різних регіонів, що мають спільні інтереси. Механізмом їхньої реалізації є різні міжнародні організації в підтримку миру й солідарності: Всесвітня Рада Миру (ВСМ), Пагоушський рух; релігійні організації: Всесвітня Рада Церков (ВРЦ), Християнська Мирна Конференція (ХМК); професійні організації: Міжнародна Організація Журналістів (МОЖ), Міжнародна Організація Кримінальної Поліції (ІНТЕРПОЛ); демографічні організації: Міжнародна Демократична Федерація Жінок (МДФЖ), Всесвітня Асоціація Молоді (ВАМ) і ін.

Регіональний рівень – це відносини в рамках одного регіону – Європа, Близький Схід, Тихоокеанська зона й т.п. Суб'єктами таких відносин поряд з державами виступають і регіональні організації, такі як Асоціація Держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Європейське Співтовариство (ЄС), Ліга арабських Держав (ЛАГ) і т.д.

Двосторонній (локальний) рівень – це взаємини між двома державами, наприклад: Україна – Німеччина, Україна – Індія й т.п.

Основними формами міжнародних відносин виступають співробіт-ництво, суперництво й конфлікт.

Співробітництво реалізується за допомогою участі в діяльності різних міжнародних організаційних структур, укладенні двосторонніх і багатосторонніх договорів про дружбу й співробітництво. Найбільш перспективне співробітництво, яке адекватно відповідає геостратегічним інтересам суб'єктів міжнародних відносин, називається стратегічним партнерством.

Стратегічне партнерство припускає масштабні й взаємовигідні способи взаємодії у всіляких сферах громадського життя. Одночасно необхідною умовою стратегічного партнерства є спільність поглядів і підходів до ключових проблем міжнародної політики, глобального й регіонального розвитку.

Суперництво припускає мирний характер боротьби між державами за вигідну реалізацію свого національного інтересу, починаючи від розширення своїх капіталів і технологій до розміщення військових баз. Суперництво властиве як країнам, що перебувають у відносинах стратегічного партнерства, так й у відносинах конфронтації.

Конфлікти на міжнародному рівні виникають тоді, коли не вдається врегулювати несумісні інтереси двох або декількох держав. Вони знаходять висвітлення в денонсації договорів, розриві дипломатичних відносин, економічній блокаді, провокуванні внутрішньої дестабілізації шляхом інформаційних диверсій, терористичних актів, військових переворотів і т.п.

Міжнародні відносини ґрунтуються на двох принципах: сили й права.

Принцип сили означає, що держава або група держав здатні нав'язати іншим державам свої інтереси, розширювати свій вплив, використовуючи при цьому свої переваги у військовій

силі, дипломатії, економічній могутності, технологічному або інтелектуальному розвитку. Цей принцип незалежно від зміни співвідношення в його структурі тих або інших елементів залишається найбільш важливим фактором геополітики. На сучасному етапі світового розвитку ведучою є та держава, сила якої головним чином виміряється економічним, технологічним, інформаційним й інтелектуальним потенціалом.

Принцип права полягає в тім, що національна держава в міжнародних відносинах повинна опиратися не тільки на свою силу, але й дотримуватися норм міжнародного порядку.

Стабільний міжнародний порядок припускає оптимальне поєднання принципу права й принципу сили, або балансу сил. Баланс сил забезпечу-ється здатністю держави або групи держав протистояти своїм супротивникам, їхнім агресивним намірам.

3 Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин

Сучасний етап міжнародних відносин характеризується стрімкістю змін, новими формами розподілу влади. Зруйнувалася стара система міжнародних відносин, що одержала назву біполярної – двохполюсної. У XX ст. цю систему персоніфікували СРСР і США – дві наддержави, у руках яких після 1945 р. з'явилася ядерна зброя. Конфронтуючі системи вступили в період "холодної війни" і стримували розвиток один одного шляхом нарощування своєї військової могутності. Увесь світ був поділений на сфери "життєвих інтересів" двох наддержав.

В 1991 році період "холодної війни" був завершений, а з ним пішла в минуле й двохполюсна модель міжнародних відносин. Іде процес будівництва нової системи міжнародних відносин. При цьому з'являються як нові тенденції в їхньому розвитку, так і більш рельєфно проглядаються ті, які діяли раніше.

До основних тенденцій у розвитку сучасних міжнародних відносин варто віднести:

1. Розосередження влади. Іде процес становлення мультіполярного (багатополюсного) миру. Сьогодні все більшу роль у міжнародному житті здобувають нові центри. Ідуть інтеграційні процеси в Європі. У Південно-Східній Азії виникли нові постіндустріальні держави – так названі "Азіатські тигри".

Серед політологів поки немає єдиної думки про майбутнє системи міжнародних відносин. Одні схильні до думки про те, що в цей час відбувається формування системи колективного лідерства США, Західної Європи і Японії. Інші дослідники думають, що треба визнати США єдиним світовим лідером. Треті не виключають відродження біполярної системи, у якій місце СРСР в ідеологічному й військово-політичному протистоянні зі США займе чи то Росія, чи то Китай.

2. Глобалізація міжнародних відносин. Вона полягає в інтернаціоналізації економіки, розвитку єдиної системи світового зв'язку, зміні й ослабленні функцій національних держав, активізації діяльності транснаціональних недержавних утворень. На цій основі формується усе більш взаємозалежний і цілісний світ. Взаємодії в ньому прийняли системний характер, коли мало-мальськи серйозні зміни в одній частині миру неминуче відображаються в інших його частинах, незалежно від волі, намірів учасників таких процесів.

Глобалізація в різному ступені торкнулася всіх регіонів світу, помістивши одних в центрі, інших – витиснувши на периферію. Внаслідок проникливості міждержавних границь виявилися "перевернені" колишні уявлення про безпеку, про конфлікти і їхнє врегулювання, про співвідношення зовнішньої й внутрішньої політики, про дипломатію й про інші базові проблеми політичного розвитку країн, регіонів і світу в цілому.

3. Наростання глобальних проблем і прагнення держав світу до спільного їх вирішення.

Саме поняття "глобальні проблеми сучасності" з'явилося в останній третині XX ст., коли після польотів у космос, випробувань атомної зброї, ряду природних катастроф, численних конфліктів стала очевидною уразливість самого життя на Землі.

Всі глобальні проблеми, що стоять перед людством, умовно можна підрозділити на три великі групи: соціально-економічні, природно-економічні й соціальні

Найважливіша глобальна проблема – нагромадження й удосконалювання зброї масової поразки. Характер ядерної зброї не дає можливості будь-якій державі військовими засобами забезпечить надійність своєї оборони. Безпеки у світі можна домогтися лише спільними

зусиллями. Вона може бути або загальною для всіх країн, або її взагалі може не бути.

Важливою проблемою, що турбує все людство, стає міжнародний тероризм, серед різних форм якого найнебезпечнішою є державний тероризм.

У групі природно-економічних проблем особливої уваги заслугову-ють питання збереження навколишнього середовища. Надмірна експлуатація людиною природи привела до масової вирубки лісів, погіршення якості ресурсів прісної води, забрудненню морів, озер, рік, руйнуванню озонового шару, що становить небезпеку для життя людей. Ці й інші факти зобов'язують всі країни й народи об'єднати зусилля, спрямовані на захист і поліпшення навколишнього середовища.

Різноманітні й соціальні проблеми. Це, насамперед, ріст числа небезпечних хвороб і шкідливих пристрастей. Серцево-судинні й онкологічні захворювання, СНІД, алкоголізм, наркоманія – придбали інтернаціональний характер і стали однією із глобальних проблем.

Глобальні проблеми виникли на стику взаємин людини, суспільства й природи. Всі вони органічно взаємозалежні між собою, і тому їхнє рішення вимагає комплексного підходу.

4. Посилення поділу світу на два полюси – полюса миру, добробуту й демократії й полюса нестабільності, бідності, тиранії.

На полюсі миру, добробуту й демократії перебувають десь два з половиною десятки держав – це країни Західної Європи, США, Канада, Японія, Австралія й Нова Зеландія. У них проживає 15 % населення земної кулі, так званий “золотий мільярд”. У цих країнах рівень життя рядового громадянина по історичних мірках досить високий (від 10 до 30 тис. дол. щорічного доходу), тривалість життя не менш 74 років. Такого добробуту країна може домогтися тільки завдяки наявності високорозвиненої наукомісткої економіки.

На іншому полюсі перебувають багато держав Африки, Азії, Латинської Америки, країни, що утворилися в результаті розпаду СРСР. У цих країнах десятки мільйонів чоловік живуть за рисою бідності.

5. Демократизація, як міжнародних відносин, так і внутрішньополітичних процесів. Вона спостерігається у всіх країнах незалежно від пануючого в них типу політичного режиму. Всесвітнє поширення одержує таке явище як прогресуюча політизація мас, що повсюдно вимагають доступу до інформації, поліпшення свого матеріального добробуту і якості життя.

Досягнення постіндустріальної революції – супутниковий зв'язок і кабельне телебачення, телефакси й електронна пошта, глобальна мережа Інтернет, що робить можливим майже миттєве поширення й одержання необхідної інформації по всім питаннях, що цікавлять людину, – стали ознаками повсякденного життя людей не тільки в економічно найбільш розвинених державах, але одержують усе більше широке поширення й в усім світі. Різко розширюється склад і різноманіття політичних акторів. У результаті розробка й реалізація зовнішньополітичних установок перестають бути долею вузької групи людей спеціального державного відомства. Зовнішньополітичні проблеми стають надбанням сукупності найрізноманітніших інститутів, як урядових, так і неофіційного характеру.

4. Україна в сучасному геополітичному просторі

З початку 90-х рр. XX ст. Україна вийшла на міжнародну арену як самостійний суб'єкт міжнародної політики.

Вихід на міжнародну арену такої великої держави як Україна – подія історичного значення. У цьому зв'язку відомий американський політолог З. Бжезинский в одній зі своїх статей відзначав, що незалежна Україна змінює всю геополітичну карту Європи. Її поява – одне із трьох найбільш значних геополітичних подій XX ст. Перша подія – розвал в 1918 р. Австро-Угорської імперії. Друга – розділ Європи в 1945 р. на два блоки. Поява незалежної України може вважатися третьою такою подією.

Специфіка геополітичних координат України виходить з того, що вона займає вигідне геостратегічне положення на перетині інтересів євроатлантичної, східноєвропейської та ісламської цивілізацій. Тому після проголошення незалежності і світового визнання перед Україною постала проблема зовнішньополітичних геостратегічних орієнтирів.

Концептуальні засади зовнішньої політики, закладені в «Декларації про державний суверенітет», «Основних напрямках зовнішньої політики України», «Концепції національної безпеки України» та інших важливих документах держави, знайшли узагальнене відображення

в Конституції України.

Зовнішня політика України носить відкритий характер. Її головні завдання:

• діяльність по затвердженню і розвитку незалежної демократичної держави;

• забезпечення стабільності міжнародного становища України;

• збереження територіальної цілісності й непорушності границь, установлення взаємовигідного співробітництва з усіма зацікавленими сто-ронами;

• захист прав й інтересів громадян й юридичних осіб за кордоном;

• налагодження нормальних добросусідських відносин із країнами ближнього й далекого зарубіжжя, підтримка правил міжнародного співіснування, проведення політики миру й співробітництва, активна участь у боротьбі за реалізацію загальнолюдських інтересів.

Україна як суб'єкт міжнародного права підтримує безпосередні відносини з іншими державами, підписує з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, що необхідний для ефективного забезпечення своїх національних інтересів.

Постановою Верховної Ради (2000 р.) основним стратегічним напрямком внутрішнього і зовнішньоекономічного розвитку України на поточне десятиліття проголошений європейський вибір. Реалізація цього курсу в історичній перспективі відкриває перед нашою країною можливість потрапити в число держав, здатних забезпечити для своїх громадян гідне життя в умовах миру, свободи, демократії й правопорядку. У лютому 2006 року, виступаючи у Верховній Раді, Президент України ще раз указав на незмінність проголошеного курсу на економічну й політичну інтеграцію з Євросоюзом.

Слід зазначити, що Україна не вважає дії в напрямку зближення з Європейським союзом як недружні стосовно Росії. Пріоритетність відносин з Росією визначається й історичними зв'язками народів України й Росії, і економічними потребами країни (з Росії ми одержуємо основну частину енергоносіїв, РФ є основним ринком збуту продукції українських товаровиробників). Не можна ігнорувати й ту обставину, що в Україні проживає більше 11 млн. росіян і близько 5 млн. українців живуть на російській землі. Тому природне прагнення України до нормалізації й всебічного розвитку відносин з Російською Федерацією. На жаль, на цьому шляху за останні місяці виникли певні труднощі.

Особливе місце в зовнішній політиці України займає співробітництво з НАТО. Уживаються цілеспрямовані кроки по розширенню, поглибленню, оптимізації цього співробітництва. Україна бере участь у загальній з НАТО програмі "Партнерство заради миру", співробітничає з Альянсом у сфері екології, перекваліфікації військовослужбовців, у подоланні наслідків надзвичайних ситуацій і т.п.

Досить важливим напрямком у зовнішній політиці України є її участь у діяльності міжнародних організацій. Україна нарощує свій внесок у зміцнення й відновлення ООН, виступає на підтримку дій ООН, спрямованих на врегулювання конфліктів на Близькому Сході й в інших регіонах. Вона бере активну участь у роботі ЮНЕСКО. З метою виходу з економічної кризи й реформування своєї економіки Україна активно співробітничає з такими спеціалізованими установами ООН у валютно-фінансовій сфері, як Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції й розвитку. Використання будь-яких можливостей сприяння ринковим реформам в Україні, ефективне включення існуючих багатобічних важелів міжнародного співробітництва для захисту наших інтересів – головне завдання української дипломатії в міжнародних організаціях.

Питання й завдання

1. Які специфічні особливості зовнішньої політики держави?
2. Охарактеризуйте об'єктивні й суб'єктивні фактори, що впливають на зовнішню політику держави.
3. Які цілі переслідує зовнішньополітична діяльність держави?
4. Які основні суб'єкти міжнародних політичних відносин?
5. Яка форма міжнародних відносин, на ваш погляд, є переважною в сучасному світі? Аргументуйте свою відповідь.
6. Які тенденції характерні для сучасного етапу розвитку міжнарод-них відносин?

7. Спробуйте визначити пріоритетні напрямки зовнішньополітичної діяльності України.

Література:

1. Вегеш М. Актуальні проблеми політичної науки. Матеріали до лекцій для аспірантів Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2022. – 163 с.
2. Міжнародні економічні відносини та світова політика. Частина 1: Навчальний посібник / Лютак О.М., Баула О.В., Галазюк Н.М., Зелінська О.М., Корольчук Л.В., Кравчук П.Я., Урбан О.А., Полянська Т.О. – Луцьк: СПД Гадяк Жанна Володимирівна, друкарня «Волиньполіграф», 2022. –324 с.
3. Політика, право і влада в світлі правової політології: монографія / Кол. авт.: за ред. І.О. Кресіної. – Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2022. – 370 с.
4. Політична ідеологія [Електронний ресурс]: навчально-методичний посібник для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти / упоряд.: А. Пехник, А. Прохоренко; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса: Юридична література, 2023. – 64 с.
5. Політична система України: конституційна модель та політичні практики: монографія / кол. авт.: Зеленько Г.І. (ке р., наук. ред.) та ін. – Київ: ІПіЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2023. – 536 с.
6. Політичні трансформації сучасного суспільства: колективна монографія / за наук. редакцією Т. Шаравари. – Київ: Видавництво Ліра-К, 2021. – 216 с.
7. Політологія: плани практичних занять, ключові поняття, питання для контролю і самоконтролю, творчі завдання, вправи, тести для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП «Харчові технології» спеціальності 181 «Харчові технології» денної форми здобуття вищої освіти / уклад.: О.В. Довгаль, Д.О. Конопляник. – Миколаїв: МНАУ, 2023. – 84 с.
8. Політологія: курс лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти / уклад. О.В. Довгаль, І.М. Лесік. – Миколаїв: МНАУ, 2022. – 163 с.
9. Практична політологія [Електронний ресурс]. Бульбенюк С.С., Довганик Н.М., Зайцева З.І. та інші. – К.: КНЕУ, 2022. – 328 с.
10. Руснак І. Біла книга 2021. Оборонна політика України. – Київ. 2022. – 124 с.